

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ЕТНОЛОГІЇ ТА КРАЄЗНАВСТВА

Освітній рівень: «Магістр»

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

«ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ»

Магістерська робота

студента 2 року навчання

ОР «Магістр» (денна форма)

Дяденка Костянтина Вадимовича

(підпис здобувача освіти)

Науковий керівник:

д.і.н, проф. Конта Р.М.

(підпис наукового керівника)

Завідувач кафедри етнології та
краєзнавства

д.і.н. проф. Капелюшний В.П.

(підпис завідувача кафедри)

КИЇВ - 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 НАУКОВИЙ СТАН РОЗРОБКИ ТЕМИ	6
1.1. Джерельна база дослідження	6
1.2. Історіографія дослідження	11
1.3. Методологія дослідження	17
РОЗДІЛ 2 ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО.....	21
2.1. Особливості формування звичаєвого права у Великому Князівстві Литовському	21
2.2. Співвідношення норм звичаєвого та писаного права у Великому князівстві Литовському	32
2.3. Кодифікація звичаєвого права у Великому князівстві Литовському	41
РОЗДІЛ 3 ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ	46
3.1. Литовське звичаєве право у достатутний період.....	46
3.2. Литовські статути та звичаєве право	51
3.3. Міське звичаєве право: характеристика та практичне застосування	66
ВИСНОВКИ	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:.....	78

ВСТУП

Актуальність: Встановлення норм і правил, які забезпечують розвиток суспільства є одним із основних завдань держави. У період становлення ранньофеодальних держав надзвичайно важливого значення набувало реалізація владою своєї функції із встановлення загальноприйнятої і ефективної системи контролю за діяльністю різних соціальних інститутів (різних прошарків населення, сільських общин, міст). У цій ситуації держава в особі монарха а правлячої політичної еліти має прийняття відповідного законодавства та створити ефективну систему управління, яка б забезпечила дотриманням населенням прийнятих законів та правил. На початкових етапах надзвичайно важлива роль належить звичаєвому праву, як способу вирішення різних проблем, який формується за рахунок санкціонування державою усталених правових звичаїв, що застосовуються на певній території. Звичаєве право нерідко служить основою правової системи держави, формування власного національного законодавства, підкреслює особливості історичного та культурного, соціального, економічного розвитку території чи окремих регіонів держави.

Звичаєве право, його поява та поширення на території Великого князівства Литовського (ВКЛ) є цікавою та недостатньо дослідженою темою. Виникає необхідність певного узагальнення вже досягнутих результатів, їх поєднання та співставлення із залученням нових даних, що власне і зумовлює актуальність теми цієї роботи. Доволі великий спектр проблем для історичного дослідження відкриває Польсько-Литовська доба, в період якої поширення звичаєвого права значно інтенсифікується, що збільшує його різноманітність та зумовлює необхідність вивчення цієї окремої сторінки правової історії.

Важливим для актуальності цієї проблематики є те, що звичаєве право у тому чи іншому вигляді наклало свій відбиток на розвиток українських земель, які входили до складу ВКЛ, пізніше Польщі, як складової частини Речі Посполитої.

Як наслідок доцільно проаналізувати особливості функціонування звичаєвого права на території ВКЛ, зокрема на території українських земель, що входили до складу цього політичного утворення. Це тим більш актуально, що звичаєве право в тій чи іншій мірі продовжувало функціонувати на території українських земель і після припинення влади Литви у регіоні після 1569 р.

Метою дослідження є комплексний аналіз звичаєвого права у правовій системі Великого князівства Литовського.

Об'єктом дослідження є історія звичаєвого права Великого князівства Литовського.

Предметом дослідження є аналіз особливостей формування та функціонування звичаєвого права на території Великого князівства Литовського.

Відповідно до мети цього дослідження автором були поставлені наступні **завдання**:

- Проаналізувати джерельну базу та історіографію, методологію дослідження обраної проблематики;
- Висвітлити особливості формування звичаєвого права ВКЛ;
- Охарактеризувати співвідношення норм звичаєвого та писаного права у ВКЛ;
- Описати кодифікацію звичаєвого права у ВКЛ;
- Дослідити особливості розвитку та функціонування звичаєвого права ВКЛ до прийняття Литовських статутів(1529р, 1566р, 1588 р.)
- Висвітлити особливості міського звичаєвого права у ВКЛ.

Хронологічні межі охоплюють період з середини XIII ст по 1588 р. Нижня межа – середина XIII ст. початок утворення Великого князівства Литовського та формування його території. Верхня межа – 1588 р., перехід на

функціонування переважно писаного права та завершення кодифікації звичаєвого права із прийняттям II Литовського Статуту.

Територіальні межі охоплюють територію українських земель, що входили до складу ВКЛ, на яких діяли норми звичаєвого права протягом XIII-XVI ст.

Новизна дослідження полягає в тому, що здійснено першу комплексну спробу проаналізувати особливості звичаєвого права ВКЛ, що діяли в тому числі й на території українських земель, що увійшли до складу ВКЛ. Також здійснено історіографічний огляд праць дослідників, що займались саме проблематикою звичаєвого права ВКЛ.

Структура роботи підпорядкована меті та завданням і складається з вступу, трьох розділів, дев'яти параграфів, висновків та списку використаних джерел та літератури

РОЗДІЛ 1 НАУКОВИЙ СТАН РОЗРОБКИ ТЕМИ

1.1. Джерельна база дослідження

Розвиток правової системи ВКЛ відбувався в умовах становлення ранньофеодальної держави, яка охопила значну територію у Східній Європі від Балтії до Чорного моря. У такій ситуації до кодифікації права й появи Литовських статутів правова система князівства складалась з великої кількості законодавчих актів та норм звичаєвого права. При цьому слід наголосити, що традиційна політика литовських князів на початкових етапах, що була виражена у принципі «нового не вводимо, старовини не рушимо» сприяла не тільки зростанню лояльності до литовської влади, але й впливала на розвиток права у різних регіонах держави, зберігаючи їх унікальні особливості. У результаті на території ВКЛ діяли норми різних законодавчих актів, норми звичаєвого права різних народів, що проживали на території ВКЛ.

Також значним питанням при аналізі джерельної бази з проблематики звичаєвого права ВКЛ є відсутність повноцінних джерел присвячених повністю саме звичаєвому праву тієї чи іншої території князівства. У цьому полягає одна з особливостей дослідження звичаєвого права. У силу того, що звичаєве право функціонувало в соціумі в усній формі через традиції та звичаї, воно у первісному вигляді практично не дійшло до науковців. У такій ситуації дослідження звичаєвого права можливе лише у випадку аналізу текстів писаних джерел, зокрема законодавчих актів, документів князівської канцелярії, документів міст та судових органів влади. У цих джерелах писаного права, відображено окремі норми кодифікованого звичаєвого права, висвітлено окремі аспекти функціонування правових звичаїв у тогочасному регулюванні майнових відносин, управлінні, судочинстві Великого князівства Литовського.

Перш за все слід зазначити, що більшу частину території ВКЛ склали території східнослов'янських земель, сучасних України, Білорусі та Росії,

тобто більшість населення держави не було етнічними литовцями чи прибалтами. Як результат політики князів на цих територіях до кодифікації права діяло руське писане та звичаєве право. Серед пам'яток звісно варто виділити «Руську правду», яка в різних редакціях та списках поширилась та функціонувала на території Київської Русі в XI-XVI ст., а окремі норми та положення і в пізнішу епоху[9]. Враховуючи те, що в розвитку правової думки литовці значно відставали у XIV- першій половині XV ст. можна з впевненістю стверджувати що місцеве населення та князівська адміністрація використовувала руське право при організації судочинства та управління в достатутний період. Руська правда також дозволяє простежити окремі елементи звичаєвого права, що діяло на території руських земель що входили до складу ВКЛ.

До руських пам'яток, у яких можна отримати підтвердження існування звичаєвого права варто віднести літописи, наприклад «Повість врем'яних літ» [10]. У цьому літописі відображені відомості, що до прийняття перших кодифікованих актів на Русі діяло звичаєве право, у формі звичаїв та традицій, про що згадує літописець, відносячи ці дані як до слов'янських земель та і сусідів Русі – угро-фінських та прибалтійських племен, з якими активно велись військові конфлікти, дипломатичні відносини та торгівля. Враховуючи також те, що окремі прибалтійські племена на певні період були данниками Русі або входили до її складу впливу руського звичаєвого та писаного права не викликає сумнівів, тим більше що з утворенням ВКЛ, значна частина дослідників через вплив руської культури та права називає цю державу Литовсько-руською[1, с. 215].

Значну частину писемних джерел, що дозволяють нам проаналізувати окремі елементи та регіональні особливості звичаєвого права є документи, прийняті у ВКЛ князем, панів-радою, сеймами, які відображені у збірнику «Законодательные акты Великого княжества Литовского XV – XVI вв»[4]. У якому вміщені тексти привілеїв, уставних земських грамот, жалуваних грамот, інших законодавчих актах, в яких можна простежити вплив

звичаєвого права або нормативне його закріплення в праві різних регіонів країни, наприклад на території Волині та Київщини. У цих документах відображено різні аспекти суспільного, культурного та політичного життя тогочасних руських та литовських земель. Слід відзначити, що у даному випадку звичаєве право ВКЛ значною мірою перебувало під впливом руського права, як писаного так і звичаєвого.

Значним джерелом із дослідження звичаєвого права ВКЛ та її окремих регіонів є «Литовська метрика», яка являє собою збір документів, які були створені у великокнязівській адміністрації із середини XV ст по кінець існування держави у XVIII ст[11]. Серед великої кількості господарських документів та судових справ, копій рішень центральних та місцевих органів влади, документації місцевих канцелярій, привілеїв, охоронних грамот, текстів законодавчих актів можна простежити особливості функціонування тогочасного звичаєвого права у ВКЛ, у якій вже розпочалась кодифікація законодавства[7]. Важливим для вивчення міського звичаєвого права у ВКЛ є локаційні привілеї, які надавались містам, які містили як норми традиційного магдебурзького права про самоуправління міст та містечок, так і закріплювали окремі норми звичаєвого права на рівні гарантування їх використання містами.

Безперечно найбільш змістовними джерелами для дослідження звичаєвого права є кодифіковані акти тогочасного законодавства ВКЛ, яких містяться норми звичаєвого права, які були санкціоновані державою або ж гарантовано їх існування на рівні окремих адміністративних одиниць – земель.

Важливе значення для аналізу звичаєвого права ВКЛ становить «Судебник Казимира 1468 р.», який став одним з перших кодифікованих зводів звичаєвого права, до якого входили й норми права, розроблені князівською адміністрацією. Судебник врегулював особливості юрисдикції центральних та місцевих органів влади, зокрема у сфері судочинства,

кримінальну відповідальність за окремі види злочинів, окремі аспекти майнових відносин[15].

Серед найбільш відомих пам'яток правової думки, у яких можна проаналізувати характерні риси звичаєвого права ВКЛ є Литовські статuti 1529р. [14], 1566 р.[13] та 1588 р.[6]. У Статутах ВКЛ знайшли відображення основні положення адміністративного, кримінального, цивільного, сімейного права князівства, а також були вміщені норми римського, польського, руського та німецького кодифікованого звичаєвого права, певну роль також при їх формуванні відіграла місцева судова практика, «Руська правда» та польські судебники.

Ці законодавчі акти завершили довгу історію кодифікації литовського права у XV-XVI ст. Вже перший Литовський статут 1529 р. закріпив перевагу писаного права над звичаєвим, тоді як Статут 1566 р. прямо забороняв застосування норм звичаєвого права, у випадку коли існували писані правила Статут щодо конкретного питання, статут 1588 р. дозволяв застосування звичаєвого права, лише у випадку, коли писаних законів щодо вирішення певних проблем не існувало. Звичаєве право переважно збереглись або було кодифіковане, лише у сфері сімейних відносин, спадковому праві, майнових відносинах та праві власності по принципу «займанщини», окремих аспектах кримінальної відповідальності. Отже, фактично з прийняттям Литовських статутів протягом XVI ст. роль звичаєвого права почала суттєво зривуватись за рахунок введення писаного законодавства, що регулювала велику частину тогочасних суспільних відносин, при цьому все ж звичаєве право залишалось у вжитку, зокрема у тих сферах, які не отримали висвітлення у нормах Статутів.

Важливими джерелами з висвітлення функціонування окремих норм звичаєвого права дають документи князівської адміністрації, наприклад «Луцька замкова книга 1560-1561 рр.», у якій містяться записи щодо господарської діяльності уряду Луцького замку, матеріали розгляду окремих

судових спорів, звіти, копії охоронних грамот та привілеїв[8]. Іншими джерелом, яке дозволяє простежити вплив звичаєвого права саме на тогочасне судочинство є матеріали судових справ та документи, пов'язані з судовою діяльністю, які можна почерпнути наприклад з «Книги Київського підкоморського суду (1584—1644pp.)», у якій вміщено матеріали судових справ, в яких застосовувались тогочасні правові звичаї, у випадках коли певні питання не були врегульовані писаним законодавством, зокрема Литовськими статутами[5].

Також для висвітлення проблематики дослідження автором було використані довідкові та енциклопедичні видання[1-3;7;16], які дозволили проаналізувати зміст та сутність окремих термінів, понять та назв, що мають відношення до теми цього дослідження.

Отже, слід підсудувати, що звичаєве право знайшло своє відображення в джерельній базі по історії ВКЛ переважно у писаних пам'ятках тогочасного періоду, до яких слід віднести законодавчі акти(земські уставні грамоти, Судебник Казимира, Литовські статuti), у яких були кодифіковані норми звичаєвого права, документи князівської адміністрації та судових органів(замкові книги, книги підкоморних судів), у яких висвітлено особливості функціонування звичаєвого права. Окремі відомості щодо наявності звичаєвого права можна почерпнути з літописних свідчень. Загалом джерельна база звичаєвого права є недосить різноманітною в силу того, що лише частина звичаєвого права отримала своє вираження в писаних нормах права.

1.2. Історіографія дослідження

Дослідження звичаєвого права як одного із основ формування правової системи сучасної держави активно цікавила науковців починаючи з ХІХ ст. Литовсько-руська доба в історії України мала важливе значення, що відобразилось на працях істориків минулого та сьогодення. Бедрій М.М. відзначає, що питання історії литовського права з ХІХ ст. і до сьогодення не виходить з кола наукових інтересів українських, білоруських, російських, литовських дослідників, адже вона тісно пов'язана з історією права у Східній Європі[19, с. 98]. При цьому дослідниками приділено увагу становленню та розвитку звичаєвого права у ВКЛ, зокрема і в руських землях князівства та виокремленні його регіональних особливостей.

Огляд історіографії дослідження звичаєвого права ВКЛ варто почати з дослідників ХІХ ст., які першими розпочали дослідження цієї проблематики, в результаті чого сформувавши окрему наукову школу істориків західноруського права, яка також отримала назву Київська історико-юридична школа, в якій було кілька поколінь дослідників, що були об'єднані спільними методологічними підходами та науковими інтересами щодо вивчення державного ладу та права Великого князівства Литовського[21, с. 34]. Ця школа вчених сформувалася на юридичному факультеті Київського університету Святого Володимира в 60-х рр. ХІХ ст. Засновниками школи М. Д. Іванишев та його учні М. Ф. Владимирський-Буданов і Ф. І. Леонтович. До представників київської історико-юридичної школи крім М. Д. Іванишева, Ф. І. Леонтовича та М. Ф. Владимирського-Буданова також належали М. О. Максимейко, Г. В. Демченко, М. М. Ясинський, О. О. Малиновський, О. Я. Шпако, які були учнями М. Ф. Владимирського-Буданова та Ф. В. Тарановський, що був учнем вищезгаданого Ф. І. Леонтовича[22, с. 36]. Саме ці дослідники першими розпочали глибокий аналіз особливостей західноруського права, тобто українського і білоруського права, зі своїми специфічними регіональними особливостями, при цьому велике значення ці науковці приділили саме добі ВКЛ, яка стала визначальною у формуванні

регіонального права, при цьому саме вони розпочали поглиблене вивчення звичаєвого права, яка становило одне із основних джерел кодифікованого писаного права ВКЛ та вплинуло в подальшому на формування правової системи України. Білорусії, Росії та Литви.

Варто здійснити огляд праць найбільш відомих представників школи західноруського права, що стосувалось вивчення в тому числі й звичаєвого права ВКЛ. Одними з перших на занченні звичаєвого права при формуванні писаного права наголосив Владимирский-Буданов М.Ф. у своїй праці «Обзор истории русского права», в якій він на тому що литовське та руське звичаєве право відіграло ключову роль при формуванні перших пам'яток кодифікованого права Руської правди, судєбника Казимира 1468 р. та у подальшому при розробці Литовських статутів[27]. Іншим відомим представником київської історико-правової школи був Леонтович Ф.І., який у своїй «Спорные вопросы по истории русско-литовского права» виклав свої погляди на проблематику становлення, функціонування та кодифікації звичаєвого права у ВКЛ[44]. Леонтович Ф.І. наголосив, що звичаєве право було до певної міри однорідним у Східній Європі, дослідник наголосив, на схожості норм Руської Правди. Судєбника Казимира 1468 р., Псковської судної грамоти, окремих актів законодавства Московського князівства, зокрема у сфері кримінального судочинства та відшкодування майнової шкоди, зауваживши, що це є підтвердженням кодифікації загальнопоширених на той час норм звичаєвого права на Русі[44, с. 5].

Іншим дослідником який продовжив наукові дослідження у сфері звичаєвого права ВКЛ став Максимейко М.О., у якого варто виділити його працю «Русская правда и литовско-русское право» [46]. Також варто згадати його роботу «Источники уголовных законов Литовского Статута», у якій дослідник проаналізувавши пам'ятки права X – XVI ст. Київської Русі, ВКЛ, Московської держави приходить до висновку, що руське звичаєве право поряд із польським та німецьким правом стали правовою основою норм Литовських статутів, при цьому він наголошує що елемент звичаєвого права

найбільш помітно присутній саме у тих параграфах статутів, що регулюють стосуються кримінального судочинства та кримінальної відповідальності[45, с. 13].

У радянський період проблематика звичаєвого права також цікавила дослідників. Після 1917 р. дослідження звичаєвого права були пов'язані з діяльністю юридичних установ ВУАН. З кінця 1918 р. почалося утворення Комісії для виучування звичаєвого права України при ВУАН і упродовж 1919 р. зусиллями Комісії вдалося скласти картотеку літератури з питань звичаєвого права, яка налічувала 700 карток, а також цінну бібліотеку на 148 томів[24, с. 11].

Також відбувались дослідження особливостей функціонування звичаєвого права у пізніший період. Наприклад, Ткач А.П. у своїй роботі «Історія кодифікації дореволюційного права України» розглянув особливості функціонування звичаєвого права у кодифікованих актах протягом X-XIX ст., що знайшло своє відображення в нормах законів Київської Русі. ВКЛ, Речі посполитої та Російської імперії[57]. Також чільне місце звичаєвому праву та його місцю у розвитку правової системи держав Східної Європи було відведено у комплексній роботі Юшкова С.В. «История государства и права СССР»[66]. Особливості звичаєвого права у ВКЛ розглянуто також у роботі історика Пічети В.І. «Белоруссия и Литва XV—XVI вв.», у якій автор виділяє окремий розділ для висвітлення правової системи ВКЛ в цю добу та особливостям тогочасного звичаєвого права на цих територіях[52]. Також варто відзначити роботу Лазутки С.А., у якій він проаналізував кодифікацію норм звичаєвого права і їх місце в Литовському статуті 1529 р. у своїй роботі «Литовский статут — феодальный кодекс Великого княжества Литовского» [43]. Також в роботі Тихомірова М.М. висвітлено вплив руської правди та руського звичаєвого права на розвиток законодавства ВКЛ[56].

Із розпадом СРСР та припинення ідеологічного контролю за розвитком науки з боку партійно-державних органів розпочався, якісно новий етап у вивченні питання звичаєвого права доби ВКЛ. Дослідження звичаєвого права

активно займаються науковці колишніх радянських республік, а нині незалежних держав, території яких свого часу входили до складу ВКЛ.

Так у Росії питання дослідження звичаєвого права у ВКЛ досліджують Голубєв В.В.[30], Черних В.В. [60], Цикунов Г.А.[61], Ширинський О.Ю. [63], Польщі цим питання цікавиться Бардач Ж.[69-71], у Білорусі цю проблематику досліджують Гагуа Р.Б.[29], Вячорка В.Ю.[28], Саракавік І.А.[55], Юхо І.А.[65], у Литві питання звичаєвого права розглядають у своїх роботах Ацндруліс В., Панакайтис В., Піскайтис С[68], Максимайтис М.[75], Сенавайтис А.[76], які розглядають різноманітні аспекти розвитку національного литовського законодавства у добу Середньовіччя, відводячи чільне місце звичаєвому праву литовських племен та доби ВКЛ.

Значну увагу питанню звичаєвого права приділили і вітчизняні науковці. Зокрема питання звичаєвого права та кодифікацію права ВКЛ досліджує Бедрій М.М.[19], Бондарук Т.І.[22], Борисенко С.[24], Вовк О.Й.[26], Гурбик А.[33], Колодяжна В.[41], Музиченко П.П.[47-48], Мачовенко Д.[72-74], Олійник О.[54], Радько П.Г.[54]. Науковці займаються вивченням різних аспектів звичаєвого права доби ВКЛ. Так Бердій М.М, досліджує історичні та юридичні аспекти формування та функціонування литовського звичаєвого права. Борисенко С. вивчає звичаєве право ВКЛ до кодифікації у XVI ст. Вовк О. Й. аналізує розвиток міського звичаєвого права у ВКЛ. Гримич М. досліджує особливості співвідношення звичаєвого права та Литовських статутів. Гурбик А. займається вивченням правової та звичаєвої свідомості населення українських земель в добу ВКЛ. Музиченко П.П. вивчав кодифікацію звичаєвого права та його роль у Литовських статутах, а також особливості застосування звичаєвого права після появи кодифікованих актів – Литовських статутів. Олійник О. займає аналізом ролі звичаєвого права через призму Литовських статутів і їх значення для впорядкування життя на українських землях.

Окремо слід відзначити, роботи присвячені дослідженню історіографії вивчення права ВКЛ, в тому числі й дослідженням звичаєвого права цієї

доби, тут доцільно згадати праці Бондарук Т.І. [21] присвячені західноруській школі права, Остапенка С.В. присвячені дослідженню наукової спадщини Максимейка М.О.[51]

Також варто згадати праці вітчизняних правознавців, що присвячені дослідженню звичаєвого права у становленні українського права, зокрема варто загадати роботи Бачура Б.С.[18], Бірюкової А.[20], Бойко І.[23], Буша Н.[25], Кравчука М, Паньківа Є.[42], Неліна О.[49], П'яненка Я.Б., Сидоренка О. М. [53]. Толкачової Н.Є.[58]. У цих працях розглянуто підходи до розуміння сутності звичаєвого права, як соціального явища, його співвідношення з писаними правовим, особливості правових інститутів звичаєвого права, дано оцінку їх застосування у тогочасній судовій практиці на основі аналізу джерельної бази писемних пам'яток, висвітлено особливості письмового та нормативного закріплення норм звичаєвого права при кодифікації у Судебнику Казимира та Литовських статутах.

Також варто згадати комплексні праці, що були використані автором, які присвячені розвитку державності та правової думки на території українських земель. Серед авторів таких робіт слід згадати Заруби В.М.[34], Захарченка П.П.[35], Іванова В.М.[37], Шевченка О. О., Самохвалова В. О., Шевченка М. О., Капелюшного В. П.[38], Чайковський А. С., Батрименко В. І., Зайцева Л. О. [40], Швидька Г.К.[62], Шкравець В. П., Шитюка М. М. [64]. У цих роботах звичаєве право розглянуто в контексті розвитку правової думки та становлення феодальних держав, в тому числі й ВКЛ у XIV-XVI ст. Окремо слід відзначити комплексну роботу Толкачової Н.Є. «Звичаєве право», у якій авторка комплексно розглядає звичаєве право на території українських земель, його появу, функціонування та кодифікацію від раннього Середньовіччя до сучасної епохи незалежності[59].

Також для ознайомлення із історичним контекстом епохи ВКЛ в історії України було використано роботу О. Русіної, І. Сварника, Л. Войтович «Україна: литовська доба 1320 -1569»[39]. Також слід згадати комплексні роботи із історії Литви та ВКЛ литовських дослідників Гудавічуса Е.[32],

Ейдінтаса А. [36], у яких автори розглядаючи середньовічну історію Литви, дають короткий аналіз сузспільного укладу литовських племен, їх політичній організації, в тому числі описують окремі аспекти функціонування звичаєвого права у литовців та пізніше ВКЛ. Також довідкову та ознайомчу інформацію вдалось отримати з колективної збірки історичних праць «Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського : в 4 томах» [67].

Отже, підсумовуючи слід відзначити, що історіографія дослідження питання звичаєвого права ВКЛ є досить обширною і включає роботи дослідників царської Росії, радянської епохи та сучасних дослідників з України, Литви, Білорусі, Польщі та Росії. Враховуючи особливість звичаєвого права як правового інституту, значну частина досліджень присвячених звичаєвому праву на території українських земель в тому числі й в добу ВКЛ здійснено сучасними вітчизняними правознавцями.

1.3. Методологія дослідження

Важливим аспектом досліджень в історії є конструювання методологічних підходів до вивчення того чи іншого явища, події чи соціального інституту, що поширені в суспільстві, адже при цьому обрані методи впливатимуть як на підбір джерел для висвітлення проблеми, так і на аналіз інформації в них й отримані результати.

Загалом методологічну основу будь-якого історичного дослідження складають насамперед принципи та методи пізнання, які використовує науковець при всебічному висвітленні аспектів пов'язаних із об'єктом його вивчення, серед яких певні події, явища, процеси. Обрана методологія складає теоретичну основу дослідження, яка дозволяє мати уяву про цілісний комплекс заходів і прийомів, за допомогою яких науковець проводить аналіз джерел та складає цілісну картину ретроспективи минулого або комплексне уявлення про певне явище, подію чи суспільний процес.

Варто відзначити, що основу джерельної бази з історії звичаєвого права ВКЛ складають писемні джерела, переважно юридичного характеру, що також накладає свій відбиток на підбір методів для дослідження цієї теми. Іншим аспектом при дослідженні обраної проблематики є застосування термінологічного апарату, який використовувався в тогочасних законодавчих актах та документах протягом XIV-XVI ст., що дозволяє правильно трактувати текст джерел, а саме сутність правових норм та їх значення.

Методологічною основою дослідження стали принципи історизму, об'єктивності, системності, багатофакторності, всебічності, наступності, які дозволили підібрати необхідний методологічний інструментарій для розкриття обраної проблематики. Також автором були використані прийоми аналізу, систематизації та актуалізації отриманої інформації.

В першу чергу автором використовувались загальнонаукові логічні та емпіричні методи дослідження. Логічний метод аналізу був використаний для вивчення особливостей звичаєвого права, його місце в системі тогочасних суспільних зв'язків. Метод синтезу був використаний для оцінки

застосування норм звичаєвого права при кодифікації права у ВКЛ, тобто у якому ступені вони відображені у Судебнику Казимира 1468 р., земських уставних грамотах другої половини XV- першої половини XVI ст. Метод аналогії був застосований автором для порівняння кодифікованих норм прав у пам'ятках Київської Русі (Руська Правда) та ВКЛ (Литовські статuti. Судебника Казимира). Емпіричні (дедукція, індукція) методи пізнання, використані для аналізу текстів документів, порівняння їх особливостей, визначення причинно-наслідкових зав'язків між історичним контекстом та правовими нормами звичаєвого права, що отримали письмове форму у джерелах з історії ВКЛ. При висвітленні теми застосовувалися наступні методи історичної науки. порівняльно-історичний метод був використано автором для аналізу і порівняння функціонування норм звичаєвого права у різних землях ВКЛ, а також порівняння ролі звичаєвого права наприклад у Судебнику Казимира 1468 р. та у Литовських Статутах 1529 р., 1566 р., 1588 р. Структурно-системний метод був застосований автором для висвітлення особливостей функціонування звичаєвого права у тогочасному суспільстві, а також для висвітлення місця звичаєвого права у правовій системі ВКЛ. Хронологічний метод для послідовного викладу інформації щодо становлення, розвитку, кодифікації звичаєвого права на території ВКЛ протягом XIV-XVI ст., автором послідовно висвітлено формування звичаєвого права, його письмове закріплення окремих норм у Судебнику Казимира, земських уставних грамотах, тогочасній судовій практиці, привілеях міст, подальшій кодифікації у XVI ст. з прийняттям Литовських статутів. Статистичний метод був використаний для висвітлення кількісних та якісних параметрів, зокрема для розуміння частоти вживаності слів «обичай», «звичай» « давних прав», що дозволило зрозуміти рівень значимості звичаєвого права у тогочасній правовій системі та його роль в регулюванні суспільних відносин у ВКЛ.

У роботі над дослідженням автором використано проблемно-хронологічний підхід для висвітлення обраної проблематики та подачі

інформації, а саме автором спочатку розкрито особливості звичаєвого права до кодифікації, потім власне процеси з кодифікації права у ВКЛ, що тривала у XV- XVI ст. та місце звичаєвого права у період дії Литовських статутів, зокрема першого статуту 1529 р. також автором було використано метод контекстного аналізу джерельної бази, що дозволив проаналізувати особливості інформації різних джерел – правових пам'яток та документів епохи XIV- XVI ст. Окремо слід відзначити метод контент-аналізу джерела, який дозволив виокремити в текстах писемних пам'яток фрагменти, що стосуються саме звичаєвого права та проаналізувати їх суть та інформацію в них.

Також враховуючи особливості звичаєвого права як правової категорії та суспільного інституту автором було використано і юридичні методи, зокрема було використано формально-юридичний метод для аналізу мету та сутності законодавчих актів, та метод тлумачення юридичних норм, що дозволив проаналізувати практичне застосування кодифікованих норм звичаєвого права.

З виникненням держави усний, народний звичай для вирішення певних проблем може трансформуватися у правовий звичай, дотримання якого забезпечується державою. Правовий звичай як певний соціальний інститут санкціонований державою і вже цим перетворений на джерело права. Санкціонування державою відбувається у процесі судової або адміністративної діяльності державних органів чи уповноважених осіб від імені держави шляхом закріплення у нормативних та законодавчих актах можливості використання правового звичаю для регулювання певних суспільних відносин[23, с. 42]. У цьому контексті важливого значення для дослідження звичаєвого права набуває розуміння сутності, форм та процедури застосування звичаєвого права, оскільки його застосування на практиці та його використання вже як норм писаного права могло відрізнитись. Також важливо розуміти, що трансформація звичаєвого права під впливом держави, ставить під сумнів застосування звичаєвого права, а не

писаного права для якого звичаї були лише певним джерелом. У такому випадку стає складно відрізнити саме норми парових звичаїв, що визнані державою від саме звичаєвих норм що діють у своєму первісному, недоторканому вигляді.

Отже, слід відзначити, що особливості дослідження звичаєвого права ВКЛ зумовлює використання істориком міждисциплінарного підходу, який дозволить комплексно висвітлити особливості функціонування цього суспільного інституту в тогочасному соціумі та визначити його місце в правовій системі ВКЛ. Автором було використано як загальнонаукові, так і історичні та юридичні методи при дослідженні обраної теми.

РОЗДІЛ 2 ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

2.1. Особливості формування звичаєвого права у Великому Князівстві Литовському

Розвиток суспільства на етапі формування держави призводив до необхідності врегулювання суспільних відносин, що відбувалось шляхом встановлення та визнання певних правил поведінки, яких мали дотримуватись індивіди в соціумі, що мало впорядковувати життя на певній території. До появи сформованих та писаних правил та норм, у ранніх державах функціонувало звичаєве право.

У сучасній науці користуються таким поняттям як «звичаєве право», яке за своєю суттю побудоване на такому понятті як звичай та його особливих, специфічних ознак. Звичай – це насамперед певна визначена соціальна норма, тобто таке правило поведінки, що склалося у процесі життя певної спільноти людей та відповідно функціонує у результаті фактично його повторного застосування упродовж досить тривалого часу, як наслідок воно визнане членами певної соціальної групи [19, с. 98]. Звичай – це основна форма регулювання соціальних відносин, тобто поведінки членів соціальної групи за первіснообщинного родового ладу, який виникає разом з появою суспільства. За своєю природою, звичай є досить консервативним явищем, оскільки закріплює обов'язковість лише такої поведінки, що склалося у результаті тривалою практики, відображаючи при цьому як загальні духовні, моральні цінності певної соціальної, етнічної або релігійної групи, так і значною мірою складається із забобонів, певних вірувань чи уявлень про навколишній світ [19, с. 98]. Бойко І. відносить до ознак звичаю: публічність, стереотипність, стихійність виникнення і поширення, обов'язковість, давність, безперервність, доцільність, визначеність, загальний характер, територія застосування тощо. З виникненням держави звичай досить часто може трансформуватися у правовий звичай, дотримання якого

забезпечується державою[23, с. 41]. Тобто власне правовий звичай – це окремий вид звичаю, основною особливістю якого є те, що він санкціонований державою і цим перетворений на джерело права[19, с. 98]. Звичай санкціонується державою у процесі певної адміністративної чи судової діяльності її органів влади чи уповноважених осіб, верховних правителів шляхом закріплення у судових та нормативних актах можливості використання правового звичаю для регулювання певного виду суспільних відносин [19, с. 99]. Музиченко П.П. наголошує, що правовий звичай не має певної чітко окресленої форми, інколи не має чіткого змістовного наповнення, але водночас має певний регулятивний характер, який стосується владних, майнових, виробничих та інших соціальних відносин, і при цьому його застосування офіційно визнано або ж використання населенням санкціоновано з боку держави[48, с. 136]. Сукупність правових звичаїв становить звичаєве право [49, с. 5] У подальшому відбувалась ж санкціонування норм звичаєвого права державою, у точу числі і через їх систематизацію та закріплення в писаній формі.

Доцільно розглянути формування литовського звичаєвого права, яке разом із руським звичаєвим правом були складовими звичаєвого права ВКЛ. Бедрій М.М. відзначає що водночас на сьогодні залишається мало дослідженою проблема чіткого розмежування правових звичаїв литовського та руського походження у ВКЛ, так само як і мало вивчене питання автентичного звичаєвого права саме литовського етносу[19, с. 99]. У зв'язку з цим викликає певний науковий інтерес з боку дослідників у вивченні та пізнанні саме етнічних особливостей литовського звичаєвого права.

Автохтонним населенням території Литви вважають група племен балтів, які з початку 1 тис. н.е. заселяли правобережжя нижньої та середньої течії р. Неман[39, с. 26]. У III-VII ст. н.е. вони почали утворювати племенні союзи ятвягів, жемайтів і аукштайтів. Протистояння зі сусідніми народами та державами, в тому числі з Руссю, Тевтонським орденом, Польщею, змушувало їх солідаризуватися, однак процес утворення литовського етносу

був доволі тривалим. Перша письмова згадка про литовців датується лише 1009 р. [39, с. 26]. Розпад родоплемінного ладу та державотворчі тенденції литовського народу розпочалися у XII ст., однак лише в XIII ст. великий князь, згодом король Міндовг (1195–1263) зумів створити єдину Литовську державу. Він також включив до її складу Чорну Русь, частину сучасних білоруських земель [39, с. 26].

У XIV ст. територія Литовської держави значно зросла за рахунок приєднання територій князівств колишньої Київської Русі, які були включені до складу держави великим князем Гедиміном та його синами: Ольгердом і Любартом, внаслідок чого Велике князівство Литовське стало однією з наймогутніших та найбільших держав тогочасної Європи [37, с. 189]. З 1385 р. ВКЛ перебувало в особистій унії з Польщею, а з 1569 р. внаслідок Люблінської унії Велике князівство Литовське перебувало в складі Речі Посполитої, а після її поділів наприкінці XVIII ст. припинило своє існування, а його литовські та білоруські землі були включені до складу Російської імперії. Починаючи з 1569 р. ВКЛ перебували під значним впливом католицького Польського королівства.

У період формування литовської правової системи відбувалося під впливом руського (насамперед українського та білоруського права), оскільки слов'янські землі становили більшу частину території Литовської держави. Відтак до прийняття кодифікованого акту - Статуту 1529 р. на цій слов'янській території продовжували діяти джерела руського права – правові звичаї, законодавство київських князів, “Руська правда”, збірники візантійського права, церковного права, тощо. Однак на час утворення Великого князівства Литовського вже існувало власне литовське звичаєве право, норми якого також діяли в тогочасному суспільстві. та доповнювалися судовою практикою. Оскільки литовські правові звичаї доволі часто синтезувалися з українськими та білоруськими, їх зміст доволі складно встановити та виокремити як власне автентичні литовські.

При цьому варто висвітлити особливості та деякі елементи звичаєвого права литовського етносу до появи ВКЛ. Звичаєве право в документах ВКЛ позиціонувалося по різному та відповідно фігурувало під доволі різними термінами у тогочасних документах – “старина”, “обичай давній”, “добрі нрави”, “обикновеніє”, “звичайний порядок”, тощо [22, с. 139]. Безперечно, чимало із правових звичаїв мали руське походження, але водночас слід наголосити, що далеко не всі правові звичаї литовського етносу були запозиченнями від сусідів з українських та білоруських земель. Варто розглянути, які власне литовські елементи звичаєвого права отримали письмове оформлення в подальших законодавчих актах ВКЛ. Автентичне литовське звичаєве право є доволі малодослідженим питанням та таким, а саме звичаєве право цього народу є такі, що важко виділити серед числа звичаєвих норм руського походження, однак деякі з них все ж помітні в текстах законодавчих кодифікованих актів.

В першу чергу слід згадати інститут виборності князя. Твердження про існування у литовців певного правового звичаю щодо виборності князя ґрунтується на окремих положеннях тогочасного законодавства. Зокрема у ст. 2 розділу III Статуту ВКЛ 1588 р., в якій зазначено наступне: *“Всіх князів, духовних, світських, і всіх урядників земських та двірних, шляхту, панів хоругових, лицарство, міщан і всіх людей посполитих у Великому князівстві Литовському і у всіх землях цієї держави маємо зберігати при свободах і вольностях християнських, у яких вони, як люди рівні, вільно обираючи собі здавна і з вічних своїх предків собі панів і господарів, великих князів литовських”* [6, с. 82]. Бедрій М.М. відзначає, що можна було б вважати принцип виборності глави держави новацією та наслідком прийняття у Польщі “Генріхівських артикулів” 1573 р., які скасували принцип спадкової влади монарха у Речі Посполитої та передбачили виборність її короля [19, с. 101]. Однак у формулюванні цитованої статті Статуту ВКЛ 1588 р. зазначено *“вільно обираючи собі здавна і з вічних своїх предків”*. Тобто інститут

виборності князів існував до створення ВКЛ, і скоріш за все є відгомін епохи військової демократії.

Отже, виборність литовських князів слід шукати саме у правового звичаях литовських племен. Незважаючи на те, що існують підтвердження спадкування влади від батька до сина серед литовських князів уже на початку XIII ст. все ж утвердження спадкового принципу монархічної влади супроводжувалося різними повільними процесами посилення політико-правового статусу самого князя. Починаючи з князя Міндовга (1195–1283 рр.), влада литовських князів зростала, князі вже керували державою та її військом, призначали намісників, мали право засуджувати на смерть своїх підданих тощо [32, с. 142-143]. Гудавічус Е. стверджує, що правовий звичай виборності князів у литовського народу існував до початку XIII ст., а внаслідок централізації влади Міндовгом був замінений спадкуванням трону синами князя [32, с. 143]. Однак при формуванні сильної станово-представницької монархії з часом у Литві повернулись до обрання князя серед правлячої династії, що здійснювала знать країни.

Іншим інститутом, що сформувався самостійно у литовських племен було права приватної власності на землю. У додержавний період в історії Литви єдиним суб'єктом права власності була "куопа", під цією назвою фігурувала родова община [32, с. 45]. З утворенням держави земельна власність поступово переходила у власність родів та сімей. Однак можливість її відчуження, поділ тривалий час перебували під суворим державним контролем та навіть прямою заборонаю. Особливо це стосувалося земель данини, тобто земельних наділів, які були надані шляхтичам за службу князеві.

Так Статут ВКЛ 1529 р. своїми нормами дозволяв розпоряджатися лише третьою частиною від всієї земельної ділянки, отриманої за службу, решта у випадку якщо він покидав службу у князя поверталась у його власність. Бачур Б.С, відзначає, що згодом це обмеження було спочатку обмежене, а потім і скасоване відповідно двома Статутами 1566 р. та 1588 р. [18, с. 35-

36]. Селянам за законодавством ВКЛ дозволялося мати у власності лише рухоме майно (худоби, реманент, хатнє начиння, меблі, будівлі), проте тогочасні господарські та судові документи вказують на те, що де-факто селяни володіли окремими земельними ділянками на праві приватної власності відповідно до звичаєвого права [75, с. 114-115].

Під час перебування литовських земель у складі Російської імперії, яке розпочалося після поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) інститут права приватної власності, що існував у литовців на землю, неодноразово вступав у колізію з тодішнім російським законодавством. Зокрема питання виникало через те, що земельна ділянка за російськими законами мала належить усій сім'ї, а не самому голові родини. Законодавство Російської імперії забороняло главі родини вільно ділити таку землю або продавати її. Щоб обійти цю заборону, литовці здавали землю у довгострокову оренду із одночасною позикою великої суми грошей в орендаря. По суті відбувалася прихована купівлі-продаж земельної ділянки. З'ясовуючи причини такого шанобливого ставлення литовців до права приватної власності на землю, Ейдінтас А. відзначає, що литовці переконані в тому, що *“у власності литовців немає жодної п'яді землі, яка не була б орошена кров'ю та потом їх предків”* [36, с. 198]. Така позиція спонукає, нас стверджувати, що його формування слід шукати в звичаях та традиціях литовського етносу в глибинах віків.

Ще одним інститутом звичаєвого права литовців було віно, що по суті означало майновий внесок чоловіка перед укладенням шлюбу, який ставав власністю його дружини. Згодом правовий звичай віна був санкціонованим у Статутах ВКЛ. Так, відповідно до ст. 1 розд. IV Статуту ВКЛ 1529 р.: *“Вдова, що залишилась сама, має від померлого чоловіка віно та дорослих синів, повинна залишитися тільки зі своїм віном..... Якщо ж вона не має від чоловіка свого віна, то повинна отримати у всьому рівну зі своїми дорослими дітьми частку в грошах, у майні рухомому і нерухомому”* [14, с. 85]. Отже, віно одночасно позбавляло дружину права на частку у спадщині її чоловіка,

але дозволяло зберегти за собою віно або ж отримати частку для свого існування із спадщини померлого чоловіка, лише якщо віна в неї не було.

У Статутах ВКЛ 1566 р. і 1588 р. зокрема вже вказувалося, що розмір віна не повинен перевищувати третини нерухомого майна померлого чоловіка. Так в ст. 1 розд. V Статуту 1566 р. визначався порядок оформлення відповідного вінового запису, а також регламентувалась процедура встановлення його достовірності, тобто держава гарантувала право жінки отримати частку від всієї власності чоловіка. Коли ж відповідного вінового запису не було зроблено в спеціальних документах, то після смерті чоловіка дружина отримувала право успадкувати рівну з іншими спадкоємцями частку його майна, що гарантувало їй право отримати майно та кошти для свого існування.

Якщо вдова, яка належала до привілейованої суспільної групи, вдруге виходила заміж, інші спадкоємці повинні були виплатити їй 30 кіп грошей відступного, що фактично позбавляли її від реалізації права на спадщину. У випадку, коли вартість маєток покійного шляхтича була менша від зазначеної суми (30 кіп грошей), тоді з цього майна виділялася лише четвертина для вдови [14, с. 96].

У статті 2 розділу 5 Статуту ВКЛ 1588 р. зазначалось, що розмір віна жінки повинен був удвічі перевищувати розмір посагу, тобто приданого дружини, яке давали за неї її батьки перед укладення шлюбу з чоловіком. У випадку коли вдова виходила заміж вдруге, діти або інші ж родичі-спадкоємці були зобов'язані за законом повернути собі те майно, яке було її віном від першого чоловіка, компенсувавши дружині його вартість у грошовій формі. Тобто віно це було зобов'язання чоловіка утримувати свою дружину на випадок його смерті, і якщо дружина одружувалась повторно, вона втрачала право на віно від першого чоловіка, однак отримувала компенсацію. Фактично таким способом жінка була захищена матеріально згідно вимог закону. Так якщо чоловік не вчиняв вінового запису, батько мав забезпечити доньку певним майном у зв'язку із відмовою зятя дати віно,

вартість майна виділеного дочці від батька дорівнювала вартості її приданого. Це майно після смерті чоловіка залишалось у повній власності вдови і не підлягало врахування до спадщини померлого чоловіка і не могло бути забране у неї [14, с. 98].

Ще одним інститутом звичаєвого права була колективна відповідальність сім'ї або роду. В історії литовського судочинства нерідко траплялися випадки, коли суд присуджував покарання батьку за злочин, вчинений його сином [32, с. 167]. У такий спосіб литовське звичаєве право забезпечувало необхідність належного виховання батьками своїх дітей, що мало бути прикладом для всіх членів общини. Такі випадки пояснювались існуванням давнього литовського правового звичаю колективної юридичної відповідальності всієї родини або роду. Така колективна відповідальність певних етапах розвитку він був характерним багатьом народам в різних частинах світу [40, с. 37]. Таке зокрема звичаєве право окремих етносів усфері кримінального судочинства за вчинення тяжкого злочину, наприклад вбивства вимагало покарати смертю не тільки самого злочинця, але й окремих чи усіх членів сім'ї правопорушника [40, с. 37]. Цей принцип кровної помсти був надзвичайно поширеними та популярним, з ним в подальшому ранні держави намагались боротись, адже це призводило до безконтрольних конфліктів та вбивств, натомість держава вводило посади суддів та слідство, яке мало встановити винного і притягти саме його до відповідальності або ж вирішували стягнути штраф та компенсацію родині потерпілого, що наприклад відображено в нормах «Руської правди».

У цьому контексті варто проаналізувати ст. 1, 4-6 Судебника Казимира 1468 р. Зокрема ст. 1 цього документа передбачала, що в разі, якщо злочинець не був у змозі самотійно відшкодувати заподіяні збитки, то разом із ним їх повинні були компенсувати також члени його сім'ї при умові, що їм було відомо про його злочин [15, с. 33]. Від такого відшкодування звільнялися діти та родичі злочинця віком до 7 років. Сім'я злочинця, наприклад вбивці, також звільнялася від юридичної відповідальності, якщо

він не приніс украдене майно в дім, споживши, приховавши або втративши його [15, с. 33]. Гримич М. звертає увагу на те, що сім'я за нормами Судебника 1468 р. несла здебільшого майнову відповідальність за певні вчинені злочини, а до смертної кари міг бути засудженим лише сам злочинець [31, с. 8]. Держава фактично обмежила застосування кровної помсти, що був інститутом звичаєвого права, однак зберегла колективну відповідальність за відшкодування за злочин родича, але у всіх випадках. Отже, аналізовані статті Судебника 1468 р. мають звичаєве походження та базувалися на тогочасній практиці кримінального судочинства та тодішніх звичаях.

Іншим проявом звичаєвого права литовського етносу було кваліфіковане утоплення. Литовське звичаєве право надавало значну правову охорону батькам, що відповідало ментальності литовського етносу, який завжди мав велику пошану до батьківства. Наприклад, у випадку, коли діти безпідставно звинувачували своїх батьків у суді у вчиненні певних злочинів, за які їм загрожувала смертна кара, тоді вони могли бути позбавлені права на спадщину. Якщо хтось із дітей вбивав своїх батьків, їх засуджували до кваліфікованого утоплення, що супроводжувалося позбавленням їх честі та повною конфіскацією їхнього майна. У ст. 16 розділі XI Статуту ВКЛ 1566 р. кваліфіковане утоплення названо “потворною та ганебною смертю”, адже спочатку засудженого катували кліщами, висмикуючи частини тіла, потім поміщали у шкіряний мішок разом із собакою, вужем, півнем і кішкою, який викидали у найглибше місце найближчої річки чи озера [13, с. 278-279]. За жодний інший злочин литовське право не встановлювало такого суворого та жорсткого покарання. На звичаєве походження кваліфікованого утоплення вказує як його оригінальність, так і залучення до нього тварин. Швидше за все за все така форма покарання має імовірно, мав язичницьке походження.

Іншим інститутом звичаєвого права литовців було представництво інтересів у суді. Можливість процесуального представництва в литовському праві була передбачена ст. 8 розділі VI Статуту ВКЛ 1529 р., а Статут 1566 р.

зрівняв у процесуальних правах власне саму сторону спору та її представника[14, с. 56]. В окремих випадках законом була передбачена обов'язкова участь у судовій справі представника підсудного, наприклад у випадку коли покаранням за вчинений злочин була смертна кара.

Представників у судовому процесі називали прокураторами, умоцваними чи речниками. С. Борисенко висловили думку, що в цей час процесуальні представники не були професійними юристами чи адвокатами в сучасному розумінні цих термінів[24, с. 112]. Можна припустити, що інститут процесуального представництва, хоча й був відносно новим як для XVI ст., однак все ж має звичаєве походження, попередньо сформоване та апробоване судовою практикою ВКЛ, і лише після цього він увійшов у статутне законодавство ВКЛ [24, с. 112]. Цей інститут існував ще до його закріплення в Статутах, про це зокрема свідчить наявність процесуального представництва в XVI ст. у копних судах, які керувалися у своїй діяльності, насамперед, звичаєвим правом. Так, 23 жовтня 1552 р. Микола Івашкевич доручив Миколі Нарушевичу представляти його інтереси на копі, у зв'язку з тим, що його стан здоров'я не дозволяв йому бути присутнім на засіданні копного суду [5, с. 19].

У той же час частиною звичаєвого права ВКЛ було і руське звичаєве право. Проявами звичаєвого права в Київській Русі, що зберігали свій вплив в литовську добу, наприклад, випадки посадження нового князя на стіл, рукобиття та знак укладення договору купівлі-продажу, акти здійснення судочинства тощо. Найбільш відомим проявом була діяльність копних судів, які держава санкціонувала, а пізніше у Статуті 1588 р. закріпила їх обов'язковість введення на власне литовських землях.

Отже, слід зазначити, що звичаєве право сформувалось під впливом різних факторів, а саме розвитку родоплемінного ладу, впливів сусідніх етносів та держав, при цьому це закономірний процес розвитку суспільства на певному етапі до появи держави та її інституцій.

Серед власне інститутів литовського звичаєвого права слід виділити виборність князя, віно, колективна власність роду/родини на землю, колективну відповідальність родини, кваліфіковане утоплення, представництво в суді, які дістали своє нормативне вираження у законодавчих актах ВКЛ. Аналіз окремих правових звичаїв литовського народу дозволяє стверджувати, що литовське звичаєве право мало глибокі корені. Звичаєве право литовців істотно вплинуло на законодавчі кодифікації, мали широкий спектр застосування у різних сферах життя та лягли в основу частини норм законодавства ВКЛ.

2.2. Співвідношення норм звичаєвого та писаного права у Великому князівстві Литовському

При формуванні держави майже завжди виникає необхідність у встановленні чітких та зрозумілих для всіх правил поведінки, тобто таких законів, які б реально та ефективно регулювали суспільні відносини на всій території держави. Процес формування законодавства при цьому відбувається паралельно з формуванням державних інститутів, бюрократичного апарату, створення відповідного адміністративного поділу.

Починаючи другої половини XIII відбувалось об'єднання литовських племен в одну державу й в подальшому централізації цього політичного утворення сприяла активній зовнішній експансії, за рахунок якої до складу Литви увійшли велика кількість руських земель, що складали в майбутньому територію Білорусії України та Росії. Нове політичне утворення отримало назву Велике князівство Литовське, хоча в історіографії побутовало й інше найменування — Литовсько-Руська держава[40, с. 109]. Саме через те, що більшість території ВКЛ та її населення складалося з князівств і земель Київської Русі та давньоруського етносу, в результаті Литовська держава зазнавала відчутного впливу руської культури у своєму розвитку. Еволюція державного ладу ВКЛ у історіографії має два періоди: удільний, конфедеративний, з моменту приєднання білоруських і українських земель, князівств до другої половини XV ст. та так званий «земський», федеративний, який розпочався з ліквідації удільних руських князівств, а саме Волинського і Київського, у другій половині XV ст. і тривав відповідно до Люблінської унії 1569 р., коли під час об'єднались дві держави (Польське королівство і Велике князівство Литовського утворилася нова держава – Річ Посполита.[39, с. 3-4].

Доцільно розглянути особливості правової системи ВКЛ, що дозволить нам більш чітко зрозуміти місце і роль в ній звичаєвого права, яке продовжувало функціонувати в умовах централізації влади та створення

системи управління територіями, проведення відповідно процесу кодифікації місцевого права.

Правова система у Великому князівстві Литовському з приєднанням руських земель на початковому етапі складалася з двох основних правових підсистем, руської або українсько-білоруської, утвореної на основі давньоруського звичаєвого і писаного права, і литовської. Із середини XV ст. через низку причин відбуваються помітні зрушення в економічній сфері і в політичному житті ВКЛ. Удільно-князівська система управління починає деградувати і розпадатися. Відбувається процес централізації влади й управління в руках великого князя і його адміністрації, у результаті постає необхідність про створення загальнодержавних законів, які були б однакові для всіх литовських, українських і білоруських земель. У цей час відповідно формуються основні терміни і поняття в праві ВКЛ, визначається його функції, структура та форма. Відбувається тривалий поступовий процес об'єднання двох правових підсистем ВКЛ в одну єдину унікальну правову систему Великого князівства Литовського, яка у свою чергу була елементом соціального устрою держави, невід'ємною складовою її правового життя, детермінована певними, характерними та своєрідними історичними й географічними чинниками. [2, с. 198] .

Як видно з аналізу юридичних пам'яток періоду XIV-XVI ст., саме поняття «право» у ВКЛ пройшло свій еволюційний шлях розвитку. Якщо на початку XIV ст. під цим терміном у тогочасному суспільстві ВКЛ розуміли такі такі поняття, як «власність», «дозвіл», «суд», «покарання», то в подальшому наприкінці XIV — у першій половині XV ст. це поняття вже визначалось і сприймалось населенням як «порядок», «правила поведінки», то вже у другій половині XV, а надто на початку XVI ст. серед юридично освічених чиновників, професійних юристів та місцевої еліти вже формується абстрактне поняття «права» в об'єктивному його розумінні, близькому до сучасних поглядів та теоретичних правових доктрин науковців. У деяких правових актах того часу його починають називати «литовсько-

руським правом». Наприклад, таке формулювання трапляється в Жалуваній грамоті м. Полоцьку на магдебурзьке право від 4 жовтня 1499 р. великого князя литовського Олександра, де зокрема зазначено: «...*тоє место нашо с права Литовского и Русского...*»[3, с. 24]

Крім територіальної особливості, за аналогією із середньовічним західноєвропейським правом, звичаєве право, що діяло в усіх землях ВКЛ, можна умовно поділити на такі окремі види:

- великокняже звичаєве право, що врегульовувало відносини між великим князем литовським, як керівником всієї держави, і всіма його підданими держави, незважаючи на їхні соціальний статус й займані ними державні посади;

- шляхетське звичаєве право, що насамперед врегульовувало правовідносини в стані феодалів-землевласників, зокрема визначало порядок землеволодіння та відносини між ними, як власниками землі, закріплювало ієрархічну структуру всього класу феодалів;

- вотчинне, помістське або маноріальне звичаєве право, яким визначалось правове регулювання відносин між панами, які юридичними власниками землі й залежними від них селянами, як в економічному так і в юридичному плані ;

- міське звичаєве право, яким встановлювались права та обов'язки всіх постійних жителів міста та регулювало відносини як між ними самим, так і представниками інших станів, та громадянами інших міст й адміністрацією міста (радою, ратушею, магістратом), князівськими чиновниками;

- торговельне звичаєве право, що регулювало відносини між членами торговельних корпоративних гільдій (лихварями, купцями, капітанами торговельних суден тощо) та при здійсненні торгівельних операцій.

З прийняттям Статуту Великого князівства Литовського 1529 р. законодавці, визнаючи за основне джерело саме писане право, про що й було у вступі до розділу 6 цього правового акту, де зазначалось наступне: «*Також постановляємо, що кожен наш воєвода, , і маршалок земський, і маршалок*

двірний, і староста, і наші державці, кожен у своєму повіті не повинні виконувати свою службу та покладені на них обов'язки і судивши наших підданих тільки за тими писаними правами, які для всіх підданих нашого Великого князівства дали». Тобто Литовські статuti не скасували норм звичаєвого права, а підтвердили їх як джерело права у ВКЛ, зафіксувавши їх у закінченні вступу того ж самого розділу 6: «А яких би артикулів не було ще в тих правах нами виписано, тоді суд має судити у відповідності до старих народних звичаїв, а потім має бути вписаний цей випадок та інші, які викликані необхідністю на вальному сеймі».[3, с. 24-25]. Тобто судові рішення на основі норм звичаєвого права ставали прецедентами, які мали в подальшому стати основою майбутнього вдосконалення законодавства. Фактично через судову практику звичаєве право легалізувалось владою з прийняттям шляхом його обговорення та нормативного закріплення.

Найважливіші світські письмові правові документи, що приймалися у Литовсько-Руській державі в другій половині XV — на початку XVI ст., конкретизувати, змінювали чи припиняли норми звичаєвого права або попередні законодавчі акти, де вони вже згадувались. Вони приймалися або санкціонувалися саме великим князем литовським, як верховними правителем:

- одноособово;
- порадившись із своїм оточенням, урядовцями свого двору, впливовими церковними та світськими особами;
- разом з радою панів ВКЛ або разом із радою панів і сеймом (тобто представниками магнатів та шляхти як еліти держави).

Чітка процедура прийняття нових документів в той період у ВКЛ ще на той час не була визначена.

Письмові нормативні акти того часу мали, як правило, такі наступні складові:

- 1) переважна більшість з них видавалася під назвою «листів», які мали силу законів, указів, постанов;

2) були зазначені прізвище, регалії, титулатура господаря держави та інших вищих органів, які цей лист розробляли або погодили;

3) в кінці тексту стояв підпис про ухвалення акта, а також вказівка про посадовця чи писаря, яка цей акт складав, та відтиск особистої печатки великого князя литовського або його канцелярії за необхідності.[34 с.55-57]

Кожен документ проходив обов'язкову реєстрацію в канцелярії великого князя, при цьому до книжного реєстру в архів великокняжої канцелярії (Литовську метрику) він отримував свій символічний номер. Копії листів розсилалися до воєводств, староств та магістратів міст, де також реєструвалися, а вже потім офіційно оприлюднювалися урядовими службовцями.

У ВКЛ у XV ст. розпочалась розробка якісно нових юридичних документів, яка вже здійснювалася в основному професійними юристами та вченими, які отримали відповідну юридичну освіту в навчальних закладах Центральної та Західної Європи, у яких пануючими були ідеї римського права. Така підготовка, зорієнтована на римське право безперечно впливала на формування писаного права у ВКЛ, але водночас відбувалось і пристосування принципів та інститутів римського права до нових економічних умов, також при цьому вони враховували й особливості укладу та суспільного устрою ВКЛ, норми звичаєвого права, політичні позиції знаті та князя. І. Юхо відзначає, що відповідно до цих ідей все тогочасне литовсько-руське право поділялося, в залежності від джерела його походження, на три основні частини:

- божественне, тобто таке, яке дане Богом і підтверджене у Святому Писанні, наприклад право на владу князя;

- природне, що надане усім людям і закладене Богом в їхній природі, саме відповідає істині, розуму й справедливості, незалежно від нормативних державних актів;

- позитивне право, тобто створене людьми(різні закони, що регулювали життя суспільства). Позитивне право поділялось на публічне та приватне[65, с.44].

Під час систематизації і кодифікації права у Великому князівстві Литовському не притримувалися ідея такого поділу, а місцеві юристи та чиновники виробили систему, відмінну від римського права [65, с. 44]. Зокрема виділялось церковне або духовне право, що наділяло повноваження духовні інститути [64, с. 38] До духовного права відносилися чітко визначені нормативні акти, що видавалися церковною владою та її органами, а також державними органами, з питань, що стосуватися релігії, діяльності представників духовенства і відносин між собою, розпорядження церковним майном, функціонування деяких інститутів спадкового та сімейного права.

Основою світського права у ВКЛ було земське право (посполите, тобто загальне право держави, для всіх її жителів), яке поділялося залежно від змісту на окремі складові, які у свою чергу не зовсім збігалися з класифікацією на галузі права, що панувала в уявленні тогочасних західноєвропейських юристів, адептів римського права. Традиційно у Західній Європі існував поділ права на державне, адміністративне, сімейне, цивільне(майнове), кримінальне, судове(процесуальне).

Система права ВКЛ, яка поступово почалася формуватися в XV ст., включала в себе як норми загального права, так і відповідно спеціальні норми, що регулювали тільки певні види відносин чи вирішення конкретних ситуацій та проблем. Систематизація права ВКЛ охопила практично всі відомі на той час галузі позитивного права, в першу чергу саме державне та адміністративне. В основі підходу до систематизації були нові як для XVI ст. принципи: збереження суверенності держави, незважаючи на досить помітний у Середньовіччі церковний космополітизм; єдність права для всієї держави і для всіх її громадян, але при цьому із зрозумілих причин право визнавало різну правоздатність для різних людей(вік, стать, майновий статус) та встановлення пріоритету писаного права[23, с. 46]. Можна стверджувати,

що у цій тенденції простежується вплив ренесансних віянь Західної Європи, в якій зароджувались ідеї державного та народного суверенітету.

Державне (у майбутньому конституційне) й адміністративне право визначало правові основи державного та суспільного устрою ВКЛ, а саме: особливості спадкування чи набуття великокнязівського трону; компетенцію великого князя; порядок формування складу колегіальних законодавчих, дорадчих органів (ради панів і загального сейму), визначення їх повноважень; адміністративно-територіальний устрій всієї держави, повноваження різного роду чиновників князівської адміністрації; правовий статус шляхти, селян, міщан, духовенства, іноземців тощо. Джерелами державного права були: як правові звичаї, так і писані акти, а саме привілейні партикулярні та загальні листи-грамоти; сеймові постанови; земські уставні листи-грамоти окремих адміністративно-територіальних одиниць, привілеї та грамоти міст і повітів; міжнародні договори; королівські конституції, які стосувалися окремих земель ВКЛ [23, с. 46].

Варто розглянути побіжно окремі галузі права ВКЛ у досліджуваній період. Так цивільне або майнове право ВКЛ регулювало майнові й особисті немайнові відносини, і становили систему приватного права, куди держава втручалась менше порівняно з іншими сферами суспільного життя. Підгалуззями цивільного права, яке формувалося, були: речове право, зобов'язальне право, сімейне право. До інститутів цивільного права на той час у ВКЛ вже можна було віднести: інститути застави, давнини, купівлі-продажу, позики, найму, дарування, поруки, поклажі, опіки, шлюбу, спадкування тощо.

Норми цивільного права до прийняття Статуту ВКЛ у 1529 р. містились у різних писаних законодавчих актах, документах, що мали церковного походження. До нашого часу в архівах збереглося чимала кількість приватних договорів купівлі-продажу, розподілу, дарування, поручительства, тогочасних судових рішень, які засвідчують високий рівень цивільних відносин того часу у ВКЛ, які були врегульовані законами. Однак протягом

XV — на початку XVI ст. переважна більшість цивільних справ в державних установах, насамперед судах, продовжувала розглядатися за нормами звичаєвого права до прийняття Статуту 1519 р.

Кримінальне право регулювало суспільні відносини, що виникали у зв'язку із вчиненням злочинів і притягнення порушників до відповідальності, тобто накладення на нього певного покарання. Ними встановлювалися особливості кримінальної відповідальності, зокрема визначалась процедура слідства, судового розгляду кримінальних справ. види злочинів та покарань, що могли застосовуватися до злочинців. У другій половині XV — на початку XVI ст., кримінальне право, у порівнянні з іншими галузями права, було найбільш систематизоване і кодифіковане у ВКЛ. Норми кримінального права були переважно нормами заборони і накладення санкцій. Існували різні назви для різних категорій злочинів. Так злочини проти особи в письмових правових актах позначалися термінами як «вина», «злочинство», «виступ из права». Злочини проти держави, суспільства, моралі, релігії, мали назву «кривда», «збиток» або ж «образа маєстату». З письмових джерел добре видно, що вперше поняття «злочин», близьке до сучасного правового розуміння цього терміну, зустрічається в Жалуваній грамоті 1457 р. Казимира IV, але більш чітко визначається вже в іншому документі того часу – Судебнику Казимира IV 1468 р., який був першим систематизованим кодексом норм кримінального права ВКЛ. У подальшому це визначення з певними змінами та уточненнями застосовується в Статуті Великого князівства Литовського 1529 р. і його наступних редакціях.

У той час виникають вже такі інститути кримінального права, які в сучасній правовій науці визначаємо як: інститут затримання особи, інститут співучасті, поняття рецидиву злочину, призначення покарання та звільнення від покарання тощо. З кінця XV ст. правові звичаї, що панували в кримінальному праві, порівняно з правовими звичаями в інших галузях права, починають найбільше поступатися нормам писаного права та все менше застосовуватись.

Важливо наголосити, яким було співвідношення норми писаного та звичаєвого права. Статут 1529 р. чітко наголошував на перевазі писаного права над звичаєвим і допускав його застосування лише у випадку відсутності писаних правил. При цьому Статути 1566 р. і 1588 р. не просто надавали перевагу писаному праву, а підкреслювали неможливість чи заборону використання норм звичаєвого права, або допускали його застосування лише у випадку відсутності норм писаного права. Музиченко П.П. наголошував, що Статут 1529 р. фактично закріпив пріоритет писаних норм права, встановлених державою .натомість звузив сферу застосування норм звичаєвого права[47, с. 137]. Держава намагалась уніфікувати правила поведінки на всій території та забезпечити їх чіткість, зрозумілість для всіх.

Отже, підсумовуючи слід зазначити, що співвідношення норм звичаєвого та писаного права залежало від рівня кодифікації законодавства держави, розвитку її системи управління, зокрема судочинства, а також сил центральної влади, що санкціонувала застосування тих ч и інших правових норм. Звичаєве право на початкових етапах було основним джерелом права і служила основою для кодифікації правових норм, було базою для тогочасного судочинства. З поступовим зміцнення держави централізацією влади звичаєве право кодифікувалось .а його сфера застосування звужувалась, натомість основою ставали норми, розроблені та запроваджені державними органами. При цьому встановлювався пріоритет норм писаного права. Тоді ж як звичаєве право зберігало свій вплив у тих сферах, законодавче регулювання яких державою не було здійснене або воно було зроблено на основі самих звичаєвих норм і визнавалось місцевим населення.

2.3. Кодифікація звичаєвого права у Великому князівстві Литовському

На певному етапі розвитку у більшості феодальних держав відбувалось становлення міцної державної системи управління, ефективність якої залежала не лише від могутності центральної влади, створення відповідного бюрократичного апарату, але чітких систематизованих законів, щоб регулювали насамперед інститут приватної та общинної власності, вирішення спорів, контроль за зборами податків. Як наслідок держава розпочинає систематизацію правил та звичаїв, якими керується населення та встановлює нові правила, які забезпечують порядок на підвладній території.

Кодифікація норм звичаєвого права стає тим способом завдяки чому відбувається встановлення єдиної правової системи для всієї держави. Кодифікація звичаєвого права є важливим етапом у розвитку державності будь-якої країни, адже фактично відбувається перехід від усного звичаєвого права до писаних державою законів, так званого писаного права. Дослідник проблематики історії права Музиченко П.П. відзначає, що поява терміну «писане право» в епоху Середньовіччя пов'язано з поступовим процесом витіснення загальнодержавними правовими актами звичаєвого права[45, с. 86]. Науковець наголошує, що серед об'єктивних причин поширення писаного права є розвиток товарно-грошових відносин та централізація державної влади, при цьому кінцевою метою такої діяльності є забезпечення єдиного тлумачення норм права, їхнього однакового вживання органами влади на всій території держави[45, с. 86]. Поширення писаного права привело до активізації з боку державної влади роботи з кодифікації звичаєвих правових норм, активної нормотворчої діяльності, боротьбу за введення в дію чітких і змістовно наповнених законів. При цьому кодифікація й систематизація норм звичаєвого права, які тепер ставали писаними законами, що санкціонувались державою, відбувався й розподіл норм поведінки на норми права і норми релігії, моралі та правила поведінки при спілкуванні етикету, що у більшості випадків лишалась поза увагою

державних органів або ж контроль за їх дотримання покладался на сам соціум, общину чи церкву.

Варто відзначити, що у «Повісті временних літ», автор описуючи уклад східнослов'янських племен та їх сусідів відзначає, що більшість з них жили за традиціями та звичаями: *«имяху обычаи свои и закон отец своих и преданья, каждо свій нрав»*[10, с. 110]. Тобто норми звичаєвого права виникли й діяли серед населення Східної Європи, в тому числі й серед литовських племен ще до утворення ранньофеодальних держав у регіоні. У ВКЛ питання кодифікації звичаєвого права стало надзвичайно актуальним з розширенням і формуванням централізованої держави у XIII-XIV ст. Музиченко П.П. відзначає, що заміна усного права писаним законами у ВКЛ відбувалась майже паралельно із аналогічними процесами в інших країнах Центральної та Східної Європи та у більшості випадків мала ті ж самі тенденції[45, с. 136].

Серед перших актів писаного права у ВКЛ, у яких було здійснено перші спроби кодифікації окремих норм звичаєвого права слід вважати привілеї Ягайли 1387 р., надані литовським феодалам, що прийняли католицтво, а також утвореному єпископству Віленському[4, с. 34]. У 1388 р., видається більш розширена збірка писаного права ВКЛ — Привілеї місцевим євреям Литви, здійснено Вітовтом Великим[4, с. 38]. У якому внесено окремі норми звичаєвого права, які були закріплені за єврейського общиною у Литві.

Не зважаючи на це першим значним актом писаного права, у якому були зібрані норми звичаєвого права, традиційно прийнято вважати Судебник Казимира 1468 р., що був прийнятий на Віленському сеймі[49, с. 5]. У цьому акті містились норми права, що регулювали кримінальну відповідальність та особливості судочинства на території ВКЛ, компетенцію різних судів та шляхти у сфері кримінального судочинства, зокрема й над своїми селянами. При цьому окремі норми Судебника 1468 р. вже функціонували й раніше у звичаєвому праві, зокрема це проявлялось у праві проводити слідство

потерпілим чи його родичами, солідарності родичів злочинця(дружина, діти, батьки) при стягненні компенсації шкоди а в окремих випадках й на общину; участі родичів потерпілого чи загиблого у проведенні катувань, смертної кари винного за участі судді (тіуна або воєводи). У цих нормах чітко простежується вплив звичаєвого права, а саме солідарної, колективної відповідальності членів родини, общини за дії злочинця, відголоски кровної помсти[, с.]. Гагуа Р.Б. відзначає. Що Судебник Казимира IV не був ще загальнодержавним кодексом, він тільки доповнював норми загальноземських привілеїв, які вже існували для окремих регіонів країни, міст та феодалів й церкви[29, с. 204]. Це засвідчує його розмір(28 параграфів) та обсяг регульованих відносин, лише щодо судочинства та окремих категорій злочинів, і розмежування повноважень князівської та панської влади над селянами. Науковці відзначають, що цей нормативний акт був першим кроком до кодифікації та систематизації феодального права, завершений виданням Литовських статутів[68, с. 89].

У подальшому процес кодифікації звичаєвого права набирав обертів. Гудавічус Є. відзначає, що поступово правові звичаї народу починають відступати на під тиском правових норм, які створювала великокнязівська влада, яка намагається таким чином зміцнити свої позиції, змусивши жити народ за встановленими нею правилами[32, с. 143]. Музиченко П.П. наголошує, що норми звичаєвого права зберігалися лише у тому випадку, якщо вони поширювалися на всій території держави і їх дія не обмежувалася окремими регіонами країни[48, с. 136]. Але, на практиці, враховуючи регіональну та етнічну строкатість території держави, у Великому князівстві Литовському таких норм було багато і їх практичне застосування вимагала нагальної масштабної кодифікації[48, с. 136]. У результаті процес кодифікації звичаєвого права продовжувався.

У 1501 р. великий князь Олександр, надаючи привілей Волинській землі на підтвердження її прав, у його вступі підкреслював, що його чинність буде мати тимчасовий характер, *«пока права статута у отчизне нашей*

уставим»[4, с. 43]. Тобто великий князь та його оточення вже наголосили на продовження реформи правової системи держави. Також у привіленні вказувалось, що у майбутньому, незважаючи на регіональні особливості законодавства буде у всіх регіонах приведені у відповідність до створеного у майбутньому загальнодержавного, зокрема у привілеї Волинській землі 1501 р. вказано, що: *«Тогда вси земли наши одного права держати мають и одним правом сужены будут подле статуту»* [4, с. 43].

Вперше проблема подальшої кодифікації права було підняте великим князем та його оточенням на Віленському сеймі 1514 р., але магнатам, які не були в ній зацікавлені, на противагу дрібній шляхті та церкві вдалося відтягнути його рішення[48, с. 136]. На Гродненському сеймі 1522 р. литовська шляхта знову звернулася до великого князя Сигізмунда з проханням кодифікувати литовське законодавство і розробити проект тексту статуту[48, с. 136]. У результаті, дослухаючись до вимог шляхти, великий князь видає спеціальний указ про введення в дію письмового зводу законів, але Гродненський сейм, не підтримав проект законів, відкинувши частину норм проекту *«прав писаних»*[48, с. 137]. У 1524 р. на сеймі в м. Бересті проект допрацьованого та виправленого статуту також обговорювався, але одностайного рішення серед магнатів та шляхти не було досягнуто. Приймається рішення Великим князем Сигізмундом підготувати новий проект, що охопив би всі ключові сфери життя тогочасного суспільства, що було підтверджено указом князя в якому відзначалось, що *«тое право выдать всем подданным Великого княжества Литовского, рассказать нашим господарским словом, абы вже тым правом справовалися и радили водлуг того рассказания нашего»* [4, с. 48].

Напрацювання місцевої шляхти, магнатів, великокнязівських чиновників протягом 1524-1528 років були об'єднані в проект статуту, який жваво обговорювався на місцях та на повітових регіональних сеймах знаті. Головну редакційна робота по проекту Статуту лагла на кодифікаційну комісію, яку очолив воєвода віденський і канцлер Великого князівства

Альбрехт Гаштольд, однак на сьогодні майже не збереглося відомостей про її склад та поточну роботу[28, с. 108].

Остаточо на Віленському сеймі 1528-1529 рр. знать країни та великий князь утвердили фінальну редакцію «Прав писаних Великого князівства Литовського», яка у історіографії XIX ст. для зручності отримує назву «Литовського статуту» і стає головним правовим актом всієї литовсько-руської держави. За своєю формою Литовський Статут 1529 р. був зводом законів, який включав до себе систематизоване земське (переважно з числа земських привілеїв), звичаєве право і кодифіковані нові норм права, що різнились у різних землях князівства. У передмові до Статуту 1529 р. великий князь Сигізмунд гарантував *«всім прелатам, княжатом, паном хоруговным, велможам, рыццерем повышоным, шляхте и всему поспольству и их подданным а тубыльцом земель Великого князьства нашего Литовского, которого бы кольвек стагла а стану были, вси их права и привилья: костельные, так латынского закону, яко и греческого, тэж и светцкие...»* [14, с. 13]. Тобто Статут 1529 р. став загальнодержавним кодексом, для всіх прошарків населення, норми якого регулювали різні сфери суспільного життя.

У подальшому кодифікація норм звичаєвого права відбувалась з вдосконаленням та розширенням писаного права за рахунок розробки і прийняття II-го Литовського Статуту в 1566р. та III-го Литовського Статуту в 1588 р., якій діяв на території ВКЛ до кінця існування цієї держави.

Отже, підсумовуючи слід зазначити, що протягом другої половини XV – XVI ст. відбулась кодифікація звичаєвого права у ВКЛ. Серед причин кодифікації звичаєвого права стало зміцнення центральної великокнязівської влади та економічний розвиток, що вимагало організації ефективної системи управління й прийняття чітких та загальних законів для всієї території держави.

РОЗДІЛ 3 ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

3.1. Литовське звичаєве право у достатутний період

Розвиток держави поступово вимагав формування та забезпечення функціонування певної системи правил поведінки у суспільстві. При цьому на початкових етапах становлення ранньофеодальних держав діяли норми звичаєвого права в усній формі .в подальшому вони дістали вже письмову форму, оскільки держава потребувала систематизації та закріплення чіткого змісту правових норм. У подальшому держава переходила до кодифікації норм права та розробки державними органами та правлячою верхівкою правових норм, встановлених державою, але при цьому норми звичаєвого права не рідко були джерелом для письмових законодавчих актів органів влади.

Слід наголосити, що звичаєве право існувало переважно в усній формі, а при його кодифікації певні норми трансформували чи замінювали при їх письмовому закріпленні. Як наслідок простежити норми саме литовського звичаєвого права досить складно, враховуючи те, що писемні пам'ятки не завжди є саме письмовим вираженням тільки звичаєвого права, але і також результатом введення норм князівською владою. Тобто фактично для аналізу звичаєвого права науковцям доводиться аналізувати писемні джерела для виокремлення з їх норм, ті що відносяться до традицій та звичаїв регулювання суспільного життя до появи централізованої держави та міцної князівської влади з централізованими бюрократичним апаратом.

Звичаєве право у ВКЛ у XIV-XV ст. проходило спочатку етап своєї фіксації у письмовій формі, а також поступової систематизації. Основною формою права ВКЛ до прийняття Литовського статуту 1529 р. був привілей або привілеція, яким встановлювались нові норми або закріплювались подаровані князівські милості, але у більшості випадків вони санкціонували

місцеве звичаєве право, затверджуючи його як норми права, що регулювали суспільне життя в тому чи іншому регіоні.

Також нерідко великими князями литовськими видавались жалувані грамоти охоронного змісту, суть яких полягала у підтвердженні (закріпленні) укладу життя і гарантуванні недоторканності від посягань центральних і місцевих органів влади(земські уставні грамоти). Це стало вагомим фактором правоутворення на територіях ВКЛ упродовж XV ст. Тобто фактично відбувалось визнання місцевого звичаєвого права відбувалось через видання земських уставних грамот.

Земські уставні грамоти підтверджували давні права певної землі ВКЛ й встановлювали правила взаємовідносин з центральною державною владою[16, с. 233]. Це були автономні статuti та місцеві конституції земель. На відміну від привілейних грамот, які насамперед запроваджували нове норми право на вимогу місцевої знаті, земські уставні грамоти ґрунтувалися на давньому праві відповідної землі[16, с. 233]. При цьому слід відзначити, що земські уставні грамоти були не лише способом упорядкувати життя окермних регіонів держави за рахунок визнання дії звичаєвого права та місцевого законодавства, також це була спосіб забезпечити лояльність місцевих еліт та населення до центральної влади, шляхом визнання їх регіональних особливостей. Бондарук Т.І. відзначає, що уставні грамоти виступали гарантією збереження і захисту усталеного правопорядку, а місцеві «закони, звичаї і поруки» набували державного авторитету за рахунок їх визнання центральною владою[21, с. 139]. Земські уставні грамоти підлягали підтвердженню кожним новим князем, а існуюча на той час практика переписування та редагування тексту, яка передувала видачі та підтвердженню грамоти, давала можливість князівській владі, хоча і з певними застереженнями, поступово за погодженням із магнатами та шляхтою змінювати «старовину» тих чи інших положень, адаптуючи їх до нових реалій життя. Бондарук Т.І. наголошує, що не зважаючи на те, що уставні грамоти не мали чіткої системи та усталеного обов'язкового змісту,

все ж вони відрізнялися за змістом, але при цьому всі вони тією чи іншою мірою регулювали владні функції центральних і місцевих органів, приватні відносини у певному регіоні, майнові права шляхти та магнатів, закріплювали дію принципу неподільності території, встановлювали окремі норми кримінального і цивільного права, правила судочинства, тощо[21, с. 139]. Варто погодитись із Ф. Леонтовичем, який зауважував, що кожна з цих грамот дозволяє простежити особливості господарського та суспільного укладу кожної землі князівства, в тому числі й аналіз закріпленого в ній правового порядку, що дозволяє говорити, зокрема, про регіональні правові системи, зокрема про київське та волинське право[44, с. 20].

Земські уставні грамоти видавались і для нинішніх українських земель. Так найдавнішою з таких грамот була видана польським королем та великим князем литовським Владиславом II Ягайла у 1427 або у 1432 р. для Луцької землі, аналогічну грамоту отримала Галицька земля від Казимира IV Ягеллончика у 1456 р. Решта земських уставних грамот датуються пізнішим часом. У 1516 р одну таку грамоту отримала Дорогичинська земля (територія сучасного Підляшшя). У 1501 і 1509 роках 2 грамоти отримала Волинська земля. У 1507 і 1529 років також дві грамоти були видані для Київської землі та одна грамота 1501 р. – для Більського повіту, що на Підляшші[16, с. 233]. Частина цих документів містить посилання на попередні видані цим регіонам грамоти, які до нас не дійшли. Особливістю більшості пізніх грамот є те, що вони містять значну частину норм, які стосуються не всього населення землі чи всієї адміністративної території, а лише окремих станів цієї землі(переважно шляхти).

Також норми звичаєвого права знаходили певне відображення й в інших тогочасних документах правового характеру. Зокрема, виокремлюють жалувані грамоти — пожалування приватним особам майна, угідь, земельних ділянок, титулів, закріплення угоди. У цих документах нерідко можна простежити вплив звичаєвого права, адже князь жалуючи грамотою певні привілеї та права власнику, нерідко закріплював їх вичерпний перелік .в тому

числі й визначаючи межі його юрисдикції над місцевим населенням, наприклад вимагаючи від нього як місцевого судді судити за правилами цього краю, тощо.

Іншою групою документів є грамоти пільгові, або власне привілеї, — приватні закони, які містять певні пільги щодо мита та юрисдикції на певній території, в них переважно можна проаналізувати окремі елементи звичаєвого права, що стосувалось питань судочинства в тому чи іншому регіоні.

Окремою групою документів, у яких отримало вираження певних звичаїв та прав шляхти та знаті стали земські (шляхетські) привілеї, отримання яких активно домагались правляча верхівка окремих земель наприкінці XV- на початку XVI ст.

Іншим джерелом для аналізу литовського звичаєвого права є грамоти на магдебурзьке право. Не зважаючи на те що, в основному такі документи були складені за зразками та аналогами німецьких міст, у багатьох з них можна простежити вплив місцевих правових традицій та звичаїв, що дістали своє вираження у документах на певне самоуправління тогочасних міст ВКЛ.

Окремо слід загадати князівські грамоти окремим групам осіб (євреям, татарам, вірменам), що проживали на території ВКЛ, у цих документах можна простежити як привілеї надані владою цим етнічними меншинам, так і простежити особливості прав чужоземців, які існували ще з давніших часів.

Отже, підсумовуючи слід відзначити, що литовське звичаєве право сформувалось до появи централізованої держави з великокнязівською владою, однак через те, що воно існувало переважно в усній формі для його дослідження доводиться користуватись письмовими документами писаного права, у яких дістало своє відображення і звичаєве право. У більшості випадків у достатутний період литовське звичаєве право дістало своє письмову форму через закріплення особливостей та правил регулювання суспільного укладу життя у земських уставних грамотах, жалуваних грамотах, грамотах на магдебурзьке право міст, пожалуваних привілеїв

певним етнічним групам населення чи окремим суспільним прошаркам, переважно шляхті. Звичаєве право у достатутний період відіграло ключову роль у правовій системі ВКЛ, служило правовою основою для розробки законодавчих актів, його кодифікація ставала необхідними етапом становлення єдиної законодавчої системи всієї держави. Функціонування звичаєвого права у достатутний період було досить широким, в силу того, що держава не здійснила масштабної кодифікації правових норм і не врегулювала зі свого боку різні сфери діяльності, санкціонуючи діє норм звичаєвого права на місцях. Також до появи Литовських статутів звичаєве право було саме вираженням уявлення населення щодо належної та неналежної поведінки в соціумі, оскільки такої оцінки державою не було зроблено або ж вона ґрунтувалась лише на рішення її посадових осіб на місцях.

3.2. Литовські статuti та звичаєве право

Специфічна роль, яку роль відгравало звичаєве право почало змінюватись з розпочатим процесом кодифікації права. Із прийняттям Литовського статуту 1529 р. місце звичаєвого права у правовій системі ВКЛ суттєво змінилось. Варто проаналізувати особливості звичаєвого права та його функціонування в державі в умовах дії Литовських статутів.

Однак, перш ніж звернутися до конкретного тексту пам'яток, слід співвідношення офіційної нормативної і народно-звичаєвої традиції, зокрема відмінності між звичаєм і правом, які є поняттями різноплановими.

Звичай, на відміну від закону це насамперед не стільки норма чи конкретне правило, скільки бажана модель поведінки, яка є правильною в уявленні суспільства і яка найчастіше застосовується і може санкціонуватись державою та її представниками.

Так, вивчаючи документи Литовсько-руської доби, слід відзначити, що досить поширеними є слова “обычай” “спосіб дії”, воно з'являється зокрема в діловій давній мові найчастіше у словосполученні “ночным обычаем”: “...он... приехавши до мѣста его м(и)л(о)сти п(а)на моего замку Сернихова з слугами і помочниками... ночным обычаем, сам и своєю, моцно, квалтом... вкрадиши се потаинѣ ... в двор м(и)л(о)сти п(а)на моего...”; “... року тепер идучого ... п(а)н Єсиф Немирич, наславши слуг своих на имя Андреика Щасного до имения моего мѣста Топориц... ночним обычаем ... волов дѣсят, яловиц чотири покрадиши...”[13, с. 210]. Тобто під “ночным обычаем” розуміється незаконне вирішення спорів, що по суті за нормами писаного права є злочином.

Рідше слово «обычай» застосовується в тогочасних документах в інших словосполученнях: “... року теперешнего...в недѣлю подданому отца моего Осецкому, которое имене отец муи держитъ заставним обычаем...” ; “...року тепер идучого... на кгрунтѣ городицском свинеи его властных тридцатеро, нет ведома хто злодеиским обычаем побил и покрал...”[21, с.150]

Звичай, на відміну від законодавчих норми є явищем надзвичайно гнучким: він постійно змінюється, пристосовується суспільством до змінних соціальних, економічних чи побутових обставин, тобто в кожному місті чи селі звичаї можуть суттєво відрізнятись. Недарма одним з перших положень вступу до Статуту 1529 р., зазначалось, що всі жителі ВКЛ сим одним, виданим від нас законом судимі мають бути”. Буша Н. наголошує, що цим саме артикулом по суті скасовувався основний принцип звичаєвого права – його гнучкість та варіативність, яка поєднувала його з фольклором. Закон переважно для всіх однаковий. Звичай для всіх може бути різним, оскільки перший переважно чітко об’єктивний, а другий майже завжди є суб’єктивним з точки зору окермих індивідів.[25, с. 23].

Для звичаю актуальною основою є усне слово, тоді як для писаного права силу має лише писане слово. Звичай визнає вагу даного людиною слова, яке підкріплюється певною обрядовою дією, наприклад клятвою як достатньою підставою їй довіряти, за звичаєм відповідно порушення угоди було рівноцінне клятвopорушенню, тобто гріхом. У сучасній правовій традиції клятьба, давання обіцянки є чинником другорядним та менш важливим від норми писаного закону. Для звичаю головне – громадська санкція, на якій і тримається його сила і виконується його функція, тоді як для закону головне – державна санкція в особі службовців та чиновників, які мають відповідні повноваження застосовувати примус до людини.

Варто відзначити, що норми звичаєвого права поступово затверджувались державою і перетворювались у більшості випадків на норми писаного права. Ними мали керуватись у своїй діяльності в певних випадках органи державного управління або суду, зокрема після прийняття певних рішень вони набували офіційного юридичного призначення і фіксувались в письмовій формі. Бойко І. відзначає, що з часом норми звичаєвого права інкорпоровались законодавчою владою Литовсько-Руської держави в уставних земських грамотах, судебниках та статутах; відбувалось відсилання

до звичаєвих норм у текстах самих законів і тим самим надавалася їм юридична сила[23, с. 45].

Із запровадженням I Литовського статуту у 1529 р. роль звичаєвого права суттєво змінилась, однак при цьому воно знайшло своє відображення і в тексті самих параграфів документа. Звичаєве парво діяло ,якщо писаних норм для вирішення певних питань не існувало. Так, Статутом 1529 р. зобов'язувались усі суди, коли не було закону для присуду, у відповідному випадку застосовувати звичаєві норми: *«А которых бы артикулов не бьшо еще в тех правах выписано, тогда тое право мает сужоно быти podle старого обычая...»* (Розд. VI, Арт. 1) [14, с. 127]. Тобто на той час, ще не всі сфери діяльності в суспільстві були охоплені писаними законами, тому звичаєве право ставало механізмом, який дозволяв врегульовувати ті проблеми та питання для яких писаного права ще не було.

У II Литовському статуті 1566р. визначала, що судовий розгляд мав відбуватись тільки на основі писаних норм права, однак як відзначає Толкачова Н.Є. така позиція виявилася нежиттєвою, і у III-му Литовському статуті 1588 р. було підтверджено роль звичаєвого права як допоміжного джерела при вирішенні різних питань[58, с. 109]. Як наслідок звичаєве право отримало чітко визначену свою сферу регулювання, до якої насамперед увійшли окремі питання кримінальної відповідальності, сімейних, майнових, спадкових відносин, а також зокрема ті питання, які не знайшли свого відображення в нормах актів писаного права.

Окремі норми звичаєвого права дістали своє нормативне закріплення і в II Литовському статуті 1566 р. Важливе місце в українському звичаєвому праві посідала відповідальність за різного роду порушення, наприклад за потраву та незаконний випас худоби на чужій землі. У ст. 2 розд. XIII Статуту Великого князівства Литовського 1566 р. встановлювалась юридична відповідальність за випас своєї худоби на чужій земельній ділянці. Відповідно до цієї статті справу про випас худоби на чужій землі («іспаш», «потрава») повинен був розглядати копний суд[14, с. 167]. Власник цієї землі

повинен був скликати копний суд і разом з учасниками копи затримати тварин, які завдавали йому шкоду. Статут Великого князівства Литовського 1566 р. встановлював заборону тільки щодо затримання коней, інших же тварин потерпілий міг затримати на час розгляду справи.

Затримані тварини виступали своєю гарантією того, що відповідач виплатить штраф, присуджений копним судом. Після сплати відповідних коштів копний суд повертав йому це майно. Як зазначалось, у ст. 2 розд. XIII Статуту ВКЛ 1566 р., *«...яку копа про потраву шкоду присудить, той пан, чия худоба захоплена, має платити»* [14, с. 168]. Якщо власник затриманої худоби не брав участі копному суді по своїй справі, хоча його про це повідомили, або ж відмовлявся платити штраф, копний суд вираховував вартість заподіяної шкоди шляхом передання потерпілій особі у власність відповідної кількості тварин, які були під арештом, а інших повертав власнику, що допустив потраву. Отже, у копному судочинстві був сформований ефективний механізм вирішення судових справ про випас худоби на чужій земельній ділянці із застосування інструменту забезпечення виконання рішення копного суду.

Найбільш повно питання кодифікації норм звичаєвого права здійснено у III Литовському Статуті 1588 р. Для розуміння значення звичаєвого права у тогочасній правовій системі варто проаналізувати частоту його згадування в цьому документі в різних частинах тексту, щодо вирішення різних проблем та питань тогочасного суспільства.

Так, розділ 10, артикул 17 “Про пожежу в лісі” стверджує: *“Якщо хтось, ненавмисне, через необережність зробить пожежу, то така особа, має вчинити присягу в тому, що ненавмисне те зробила, від відповіді та штрафу звільняється. Коли ж хтось не захоче проводити присягу, то за шкоду причинену пожежею він має заплатити”*. [13, с.220-221]. Також слід зазначити, що Статутом ВКЛ присяга, очевидно, у вигляді зізнання, розкаяння, і обіцянки не чинити злочину надалі може врятувати співучасника убивства від такого покарання як смертна кара.

У розділі 11, присвяченому кримінальному праву, законом регламентується притягнення до відповідальності за вчинені злочини, при цьому цей розділ містить норму, за якою при недостатності доказів людина звільняється від покарання за умови принесення присяги.

Ще один приклад застосування норм звичаєвого права знаходимо у Розділі 5 Статуту 1588 р., який називається “Про придане і віно”. Віно передбачає, що батько надає за своєю донькою посаг, а її чоловік, його приймає та записує за нею віно. Тобто під віном слід розуміти забезпечення приданого нараченої, тобто якщо не буде здійснено відповідного запису в актових книгах, то по смерті чоловіка дружина не зможе претендувати на майно покійного, фактично нічого не отримає, в тому числі і свого ж приданого. Варто зазначити, що тут принцип дещо відмінний від панівних на той час народних традицій, за якими все здійснювалося усно в присутності свідків (сватів) під час процедури сватання. За номрами писаного права таку дію реєструє відповідний службовець, надаючи державну гарантію. Крім того, на свій власний посаг жінка мала право завжди за народними звичаями. Більше того, вона, залежно від внутрішньої сімейної ситуації чи місцевої традиції, могла претендувати на певну частку майна померлого чоловіка, при цьому не потребувалося для підтвердження ніяких офіційних документів. Отже, звичаєва традиція базується на силі слова, фактично висловленої усно обіцянки, яка підкріплена санкцією громади, яка має свої механізми захисту порушених звичаєвих норм на випадок недотримання свого слова (осуд, відмова у спілкуванні і тд.). З погляду ж офіційного права, така дії не є юридично правильними та законними, оскільки всі такі угоди відбуваються “на віру”, тобто з висловлення певних слів, які не мають документального оформлення. [13, с. 230].

Отже, характерною рисою звичаю є також його публічність. Ця риса проявляється в усній формі права, коли будь-яку юридична дія, наприклад укладення шлюбу, чи покарання злочинця – повинна мати санкцію

громадськість, тобто така дія має відбутись привселюдно з дотримання певного обряду.

Звичай має яскраво виражене морально-етичне спрямування. Закон по суті є індиферентним до моралі. Для закону є всі люди рівні, незалежно від того вони вчинили злочин із меркантильних цілей, чи можливо вони виконували свій моральний обов'язок. Рішення громадського суду керувалося передусім принципом справедливості, базованим на народних уявленнях про допустиму поведінку, "гріх". Закон апелює до розуму, звичай апелює до совісті. Як наслідок у судовій практиці за звичаєвим правом використовувалися такі народно оціночні терміни, як "по-людськи – не по-людськи", "побожому – не по-божому", "по правді – не по-правді" тощо. Вони самі по собі не мали чітко окресленого змісту та суті, однак їх використання давало зрозуміти всім, яким є той чи інший вчинок.

Не зважаючи на відмінності між писаним правом і звичаями їх об'єднує їхня функція. Який би химерним, нечітким не був звичай, він у народному побуті має силу закону. У результаті ми можемо прийти до висновку, що майже будь-який нормативний акт уже своєю суттю суперечить звичаю. "Литовський Статут" як результат діяльності кращих правників того часу мав цілком європейський характер. [3, с. 45]. Однак це не скасовувало того, що Статути ВКЛ зазнали відчутного впливу звичаєвого права.

Варто розглянути текст Статуту 1588 р. Пам'ятка складається з 14 розділів і 488 артикулів. Варто згрупувати розділи Статуту за їх зв'язком із тогочасним звичаєвим правом ВКЛ. До першої групи слід віднести ті розділи, які найбільш віддалені за змістом від звичаєвого права, куди входять розділи з першого по четвертий, які регулюють державні лад, адміністративні справи, обстоюють державні інтереси, тощо. До неї ж відносимо ті розділи, які регулюють правовідносини між державою і шляхтою, права та обов'язки шляхетного стану. Білоруський дослідник Вячорка В.Ю. наголошує, що саме на сфері державноправових відносин позначився найбільший вплив німецького та польського права. [28, с. 107].

Відповідно вплив звичаєвого права чи руського писаного на цю сферу був помітно менший.

До другої групи варто віднести ті розділи, які безпосередньо стосуються укладення та відповідного документування юридичних угод. Вони становлять дещо більший інтерес із погляду співвіднесення офіційного писаного права і звичаєвого права, адже у багатьох позиціях норми Статут дещо суперечать традиційним уявленням про укладення угод. Так, головне призначення розділу №7 “Про записи і продаж” полягає у забезпеченні виконання обов’язковості і правильності підготовки всіх юридичних документів, зокрема купчих. Як було зазначено вище, народна традиція покладалася під час угод на силу слова (присяги), на деякі символічні дії (могорич, кидання шапки, биття по руках) у присутності свідків, однак відповідно у нормах Статуту 1588 р. ці дії не знайшли свого відображення.

Розділ № 8 “Про заповіти” також є парафією писаного права. Тут установлюється порядок створення заповіту, в тому числі на церкву, особливості складання заповітів різних категорій осіб, порядок складання заповіту при перебуванні особи на війні або в дорозі тощо. Що стосується народної правової традиції, то тут заповіт здійснювався в усній формі: батько, як спадкодавець, значюи про близьку кончину чи на всяк випадок, збирав усю родину і висловлював свої побажання щодо розподілу майна після його смерті. [13, с. 235]. Тобто після його кончини члени родини могли вільно трактувати його останні слова або ж навіть не виконати їх повністю.

Цікавим щодо зіставлення Литовського Статуту із звичаєвим правом є артикул № 7, пункт 1 згаданого восьмого розділу, де йдеться про умови, за яких батько може відректися від синів чи дочок, серед причин законодавцем було зазначено образи у гніві, побої, неправдиві публічні свідчення про батьків. За такі дії норми Литовського Статуту передбачали доволі суворі покарання аж до смертної кари (арт. 7, п. 1). Батьки мають право відректися від своїх дітей, якщо ті без дозволу захопили їхнє майно; якщо син чи донька покинули немічних батьків; якщо сини чи доньки не хочуть ручитися за своїх

батьків у суді; якщо свідчили в суді проти батьків без відповідних на те підстав; якщо діти не захотіли викупити з полону своїх батьків; батько може відректися від дочки, якщо вона веде аморальне, розпусне життя. Як бачимо, в цьому артикулі відчувається вплив звичаєвого права, його норми підкреслюють силу народнозвичаєвих уявлень про повагу до батьків. [13, с. 235].

Наступну третю групу норм Статуту 1588 р. становлять два розділи, які стосуються судоустрою держави. Вони, з погляду співвіднесеності зі звичаєвим правом, мають певну специфіку. Так, судоустрій ВКЛ регламентовано у розділі №4 “Про суди і суддів”, розділ 9 стосується ґрунтового судочинства і носить назву “Про повітових підкоморія, межового суддю, про межові справи, про кордони і межі”. У згаданих розділах ідеться про судочинства, але помітний вплив і норм звичаєвого права, зокрема руського звичаєвого права. Однак, незважаючи на офіційний характер, суду підкоморіїв, ми в тексті цих розділів бачимо деякі елементи, які можемо охарактеризувати, як більш притаманні для звичаєвої правової культури того часу. Зокрема це провляється у закріпленні вимог щодо присяг, що їх виголошували судові старости, возні, підкоморії, помічники підкоморіїв – комірники, а також свідки у рамках межових спорів.

У розділі 9 в артикулі 2 лише побіжно згадується про роль свідків під час межових справ. У той час все ж, незважаючи на норми писаного права, активно залучалися до свідчень про межові справи “старці” як представники сільської громади. У даному випадку звичаєве право проявляється, більше не в нормативних актах того часу, а скоріше в судових прецедентах.

Саме тому більш доцільним є вивчення судових справ, актових книг, де велися відповідні записи тощо. Однак і в Статуті 1529 р. є окремі цікаві положення, в яких можна помітити не правову норму, а радше певну рекомендацію щодо поведінкової моделі. Так, в артикулі 3, пункті 2 дев’ятого розділу йдеться про те, що хто стане на своїй межі і сам, або через когось буде перешкоджати межуванню, то того минають і розглядають цю

ділянку окремо пізніше. Тобто тодішнє звичаєве право ВКЛ у той час впливало навіть на юридичні процедури, виконання обов'язків посадовими особами, наприклад встановлення меж земельних ділянок.

Межевими знаками, які визначає Литовський Статут, є різні види копців – насипів, що їх багато дослідників схильні співвідносити радше з польським правом, ніж з литовським чи руським. Звичайно, насипи більше характерні для межування великих земельних ділянок, тобто для магнатсько-шляхетського і державного землеволодіння. Для невеликих ділянок селян у звичаєвому праві більше характерними були природні знаки (особливості рельєфу, дерева, куші), незорана смуга землі (межа, обніжок) тощо. Проте термін “копці” міцно увійшов в українську юридичну термінологію і використовувався у ґрунтовому судочинствіпротягом кількох століть.

Четверту групу становлять розділи, де йдеться про сімейне право, а саме № 5 “Про посаг і віно” і № 6 “Про опіку”. Як вже згадувалося вище, у п'ятому розділі описується процедура надання батьком за донькою посагу і запис за дружиною відповідного віна, тобто гарантованого за нею майна. Причому мова йде тут переважно про шляхетський стан. Перш ніж видати доньку заміж, батько повинен узяти в зятя віно – “запис з печаткою і підписом”, що по суті було юридичною гарантією виділення частки майна дружині

У розділі № 5 міститься перелік, як оцінюється посаг дружини у віновому записі, вартість окремих видів майна, що до нього можуть входити. Деякі норми Статуту можна було зустріти і в народній традиції. Зокрема, артикул 3 визначає, що виділення посагу нареченій у разі смерті її батька здійснюють брати. Так було і в народній юридичній традиції, що представники чоловічої статті роду виділяють частку сестрі. Однак тут треба зауважити, що на практиці ця норма діяла паралельно з іншою народною традицією, за якої мати молододі брала аучасть у переговорах про посаг. В цьому й полягає особливість звичаєвого права: його гнучкість і неможливість

втиснення в рамки писаних, почасти консервативних, і як результат часто незмінних норм. [13, с.273].

Питання опікунства висвітлені в шостому розділі Литовського Статуту. Тут, зокрема, йдеться про те, хто має право взяти опіку над дитиною в разі смерті одного чи обох батьків, які обов'язки опікуна тощо. Ці норми стосувалися шляхти. А інститут опікунства передбачав передусім не виховання дітей, а розпорядження їхнім майном до повноліття.

Для народно-звичаєвої традиції опіка над сиротою не мала такого майнового контексту, а передусім визначала: хто дитину годуватиме, вдягатиме і виховуватиме. Звичайно, по смерті батька ця функція залишалася на плечах матері; якщо дитина лишалася круглою сиротою, її доглядали найближчі по бох лініях батьків родичі тощо. Могли прийняти дитину до себе хресні батьки. Тут і проявляє себе звичаєве право, адже однієї чітко визначеної норми тут не було. Вдова, що лишилася з дітьми, намагалася вийти заміж, щоб мати чоловіка, який був би господарем. Вдівці теж шукали дружину, яка могла б доглядати за дітьми. Звичай у даному випадку санкціонувався державою, яка розуміла практичну доцільність цієї ідеї. При цьому держава сприйняла та легітимізувала ідею про те, що дітей мають виховувати родичі батьків, тобто малолітній членів соціуму не кидали на призволяще, хоча це і було мало ймовірними в силу високого рівня колективізму в добу пізнього Середньовіччя для життя міських громад та сільських общин.

Найцікавішими з огляду на співвіднесеність із звичаєвою традицією є розділи, пов'язані з кримінальним правом, а саме з одинадцятого по чотирнадцятий, які й становлять п'яту групу. У нормах цих розділів можна знайти залишки колишньої колективної відповідальності за злочин особи, що було відгомінном родоплемінного ладу і його впливу на формування тогочасного суспільства у ВКЛ. Так, принцип колективної (сімейної) відповідальності лежить в основі покарання за вбивство батьків, брата, інших родичів. Убивця своїх батьків карався за Стутом 1529 р. смертною карою, а

також позбавлявся шляхетського звання й майна. На практиці досить часто позбавлялась честі і майна також його родина (дружина, діти).

За Литовським Статутом, діти і дружина несуть колективну, насамперед матеріальну відповідальність за злочин свого батька і чоловіка у разі, якщо він, вчинивши убивство, втік з держави. Тобто з майна родини, яким тепер розпоряджають дружина та діти виділялась чи стягувалась частка для виплати компенсації постраждалим. Вони позбавляються маєтків батька (родича) до того часу, поки не виплатять постраждалій стороні певної матеріальної компенсації, що зазначено в нормах розділу 11, артикулу 4, пункті 3 Статуту 1588 р. Щодо згаданих норм можна говорити лише про опосередкований зв'язок з народними правовими уявленнями. [13, с. 275].

Цікавий спосіб виявлення вини ми знаходимо в артикулі 10, пункті 1 (“Про сварки”). Коли двоє посварилися і поранили одне одного й обидва хочуть прийти до присяги (тобто, не вважають себе винним у зачинанні сварки), то суддя кидає жереб і визначає, хто йде присягати. Саме ця людина практично відразу визнається потерпілою стороною, а його опонент – винною особою. Звичайно, не можна категорично зводити цю норму з місцевими звичаями, характерними для литовців чи українців або білорусів. Кидання жеребу є універсальним способом виявлення волі богів чи духів в усіх традиційних суспільствах.

Кидання жеребка можна трактувати як використання трансцендентного доказу. У Литовському Статуті можна знайти кілька випадків, коли поряд із нормою регламентується поведінкова модель людини, що зближує їх із звичаєво-правовою традицією населення. Так, у розділі 11 (артикул 7, пункт 1) за вбивство батька чи матері злочинець карається на смерть, позбавляється честі, всіх маєтків на користь братів і сестер і умертвляється жахливим способом – вкиданням зв'язаними до мішка з тваринам у водойму. У такий спосіб караються і співучасники убивства.

Хоча ця норма була запозичена із німецького магдебурзького права, однак вона проявляє власне звичаєву форму, і навряд відрізнялась від

звичаєвого права литовців та населення руських земель. Публічний характер покарання також пов'язує цю норму з попереднім етапом розвитку правової культури у ВКЛ до появи писаних законів. [13, с. 238].

Водночас варто зазначити, що відбувалось і запозичення інститутів звичаєвого права державою або їх офіційне визнання як елементу системи управління державою. Класичним прикладом рецепції і визнання україно-білоруського правового звичаю у литовське право була ст. 9 розд. XIV Статуту ВКЛ 1588 р., яка постановила організовувати копні суди в тих громадах, у яких раніше їх не було [6, с. 336-337]. Передусім, це стосувалося литовських земель, адже на території білоруських та українських земельці суди вже діяли до приходу литовців. Копні (громадські) суди діяли на українських землях у XIV–XVIII ст.. Тривалий час копні суди діяли з мовчазної згоди литовської влади і лише у XVI ст. були санкціоновані державою в законодавчому порядку за нормами III-го Литовського Статуту 1588 р. Науковець А.П. Ткач стверджував, що «копні суди – один із яскравих прикладів в усіх трьох форм перетворення звичаю у правову норму: незаперечення з боку держави, фактичний розгляд справ в суді на підставі норм звичаєвого права, нарешті, фіксування існуючого звичаю в законі» [57, с. 25].

Одними із найбільш поширених категорій справ, що розглядались копними судами були майнові суперечки, зокрема щодо меж земельних ділянок. Особливістю розгляду земельних спорів у копних судах було те, що судові засідання зазвичай відбувались не на традиційному коповищі, а на спірній землі. Оскільки документ про право на землю не був поширеним доказом у копному судочинстві, тому в земельних спорах існувало два основних способи доказування: через покази свідків; шляхом ордалій.

Попри обмеження у Руській Правді кола осіб, які могли бути свідками, копні суди до появи I Литовського Статуту 1529 р. допускали у свідки усіх людей, крім челяді та холопів. Після прийняття I-го Статуту 1529 р. у ВКЛ набула юридичної чинності норма, що скорочувала це коло осіб. Мова йде

про ст. 6 розд. VIII цього нормативно-правового акту. У ній зазначалось: «Якщо яка небудь людина мала судову справу з державним службовцем або феодалом, а той державний службовець або феодал мав би у своєму повіті межуючий з ним маєток і вони повинні були зібрати копу, то тоді проста людина, яка проживала в держанні цього пана не могла бути його свідком, а тільки шляхтичі або інші люди з інших повітів, які заслуговували на довіру, близькі сусіди»[14, с. 52].

М. Бедрій припускає, що феодално залежні люди мали право виступати свідками у справі своїх феодалів, проте за умови, що їх у свідки викликала протилежна сторона чи безпосередньо копний суд [19, с. 101]. Отже, особи з непривілейованих суспільних станів у XVI ст. не тільки могли бути свідками в земельних спорах феодалів, а й вирішувати їх, перебуваючи в складі копного суду. Тому копним судам вирішувати земельні спори на підставі свідчень селян було не тільки можливо, але й доцільно, адже за відсутності інших ефективних правових засобів визначення меж земельних ділянок, вони володіли найбільш точною інформацією про розмір і межі земельної ділянки. При цьому щорічно посадові особи перевіряючи земельні наділи за звичаєм демонстративно «сікли» селян, нагадуючи, про неприпустимість порушення меж земельних ділянок.

При вирішенні земельних спорів копними судом застосовувались також давні звичаї та обряди. Якщо копним судом розглядався земельний спір і жодна сторона не могла довести свою правоту належною кількістю доказів, можна було вдатись до особливого виду ордалій – «ходіння під дерном». Виклик на неї відбувався у певній формі: «коли ти кажеш, що межа іде туди, то відійди межу під дерном». На краю спірної земельної ділянки збирались учасники копного суду. Той, хто зголосився провести цю процесуальну дію, викопував скибу землі («дерн») із межі ділянки[23, с. 44]. Він клав викопану скибу землі собі на голову, ставав на коліна, складав присягу «нехай свята земля мене покарає, якщо я не туди йду, куди межа йде» та повз навколішки по лінії, яку вважав справедливою межею. У той час

його асистент вставляв дерев'яні палички услід за ним, позначаючи межу між ділянками[23, с. 44]. Встановлена таким чином межа визнавалась копним судом чинною та справедливою. Вважалось, що людина, яка провела цю ордалію недобросовісно, мала померти протягом одного року.

Іншим елементом звичаєвого права є вік вступу в шлюб, на визначення якого безперечно опосередковано впливали звичаї та реалії життя. За часів Київської Русі шлюбний вік визначався згідно з візантійським законодавством і становив для юнаків 14–15 років, а для дівчат – 12–13 років. Литовський статут 1566 р. встановлював шлюбний вік для дівчини з 15 років, для юнаків – з 18 років. Але згодом III Статут 1588 р. знову понизив шлюбний вік жінки до 13 років.

Загалом звичаєве руське право продовжувало функціонувати на територіях ВКЛ після прийняття Статуту 1529 р. й отримали різні назви у різних параграфах та розділах цього законодавчого акту, фігуруючи під різними назвами "своєї старовини", "давніх обичаїв", тощо.

Варто також наголосити, що формально Литовський статут мав охороняти звичаєве право як прерогативу підданих його земель. Зокрема но у Третьому Литовському статуті, визначався обов'язок за великим князем додержуватися давніх звичаїв, зберігати їх і не порушувати їх разом і з права та свободами різних станів[13, с. 387]

Отже, підсумовуючи можна стверджувати, що кодифікація законодавства ВКЛ завершилась з прийняттям Литовських статутів у 1529 р., 1566 р., та 1588 р. Цими актами було суттєво звужено роль звичаєвого права як інструменту регулювання суспільних відносин у ВКЛ. Литовські статuti суттєво обмежили застосування звичаєвого права, яке лишилось частково функціонувати у сфері кримінального судочинства, приватній власності, спадковому праві.

У нормах кодифікованих актів – Литовських статутів знайшло відображення звичаєве правого тогочасної епохи. Яке продовжувало виконувати свою роль, однак тепер було вже систематизоване та

кодифікована в одних актах з писаним правом. Зокрема вплив звичаєвого права відчутний у нормах Статутів, що регулюють питання присяги, спадкування, відповідальності за вчинення злочину, окремі аспекти судочинства, межові спори

Загалом слід зазначити, що не зважаючи на те, що Литовські статути склались професійними юристами та чиновниками. Звичаєве право знайшло своє відображення в нормах статут, що засвідчує вплив народних правових традицій на питання регулювання життя суспільства в XIV-XVI ст.

3.3. Міське звичаєве право: характеристика та практичне застосування

Розвиток економіки, зокрема торгівлі та товарно-грошових відносин сприяла появі та розвитку середньовічних міст. Для феодального суспільства, яке формувалось насамперед як аграрне, основу в соціальній системі складали феодала-землевласники та селяни, в той час як міст ставала проявом поступової трансформації традиційного феодального соціуму. При цьому феодала та церква намагались втримати контроль за розвитком міст, які намагались організувати своє життя та відносини із землевласниками на певних вигідних для себе умовах.

У таких умовах міські поселення намагались отримати певні привілеї та позбавитись опіки або влади з боку феодалів, церкви та королівської чи князівської влади. Результатом такої боротьби за самоврядування західноєвропейських міст стало прийняття документів, що гарантували право на самоврядування містам, одночасно зацікавлені у зростанні торгівлі та податкових надходжень монарха сприяли розвитку міст й активно розпадавали їм привілеї та охоронні грамоти. Міста по суті виходили з під прямої юрисдикції чиновників та намісників монарха чи великих феодалів.

На Русі розвиток економіки та торгівлі сприяв також появі міст, якими активно опікувалась князівська влада, при цьому намагаючись не втратити контроль над містами. Одночасно враховуючи специфіку міст у них формувалась власні правові звичаї, які були або дозволені або санкціоновані владою.

Звичаєве право міст ВКЛ до масового поширення магдебурзького права складалось із звичаєвого права, яке могло відрізнитись у кожному місті, також норми звичаїв могли дістати своє закріплення в охоронних грамотах та статутах, які міста отримували від князів, у них закріплялись не лише норми звичаєвого права (наприклад юрисдикцію, судові повноваження, окремі елементи самоврядування, майнові права містян), а також гарантії захисту від

зловживань з боку, магнатів, шляхти та великокнязівської адміністрації. До числа міського звичаєвого права також варто віднести правила, які регулювали життя окремих об'єднань всередині міста, наприклад цехів, купецьких гільдій. Вовк О.Й. відзначає, що фактично до поширення магдебурзького права у другій половині XV ст. основу регулювання міського життя складали правові звичаї, які сформувались у містах, і в дещо іншій мірі писане право (Руська правда, привілеї та охоронні грамоти князів)[26, с. 12]. При цьому міське звичаєве право не стільки санкціонувалось великокнязівськими чиновниками чи самим князем, скільки допускалось як необхідність в силу дарованих князем прав у охоронних грамотах та статутах міст[26, с. 12]

Перш за все, потрібно звернути увагу на таку характерну рису міського звичаєвого права у ВКЛ, як його строкатість та різноманітність самих звичаїв. Дійсно, у кожного народу в різних місцевостях на однакові випадки існують іноді зовсім різні звичаї. До першої кодифікації права кінця XV – початку XVI ст. у литовсько-руську добу у юридичному житті панували принципи партикуляризму. Кожна земля та місто до інкорпорації з ВКЛ становила історично складений політичний організм, мала свою правову систему, в тому числі й свою систему звичаєвого права.

По-перше, це чудово видно з тексту земських уставних грамот, що були основою законодавства достатуткової епохи в історії ВКЛ. По-друге, іншими пам'ятниками були охоронні грамоти містам і землям, що надавались князем мешканцям міст для охорони від зловживань з боку великокняжої адміністрації і захищати місцеві давні звичаї та закони. Важливо, що до нашого часу дійшли численні судові акти з різних земель ВКЛ, де є посилання на своє місцеве звичаєве право. Так, наприклад, Більська земля мала своє право. Це видно зі скарги землян Більської землі на свого суддю Рачка Пучинського 1516 р., «...ижь онь ихь судил й рядиль не подлуг права иль данного й подтверженого» [24, с.66].

Також у Дорогочиській землі було своє звичаєве право, про що вказується у вирокі по одній із справ 1511 р., де було зазначено, що: *«I дали есмо имь то до ихъ права: нехай Якуб ѿ з братьею Бориховьски Сташка позивають на немь именья своего правом своимь земскимь»*. У Волинській землі було своє звичаєве право, у справі 1511 р. між паном Ф.Гавриловичем та товмачем Костюком судді: *«тую речь так судили, какъ же ѿ в листе своемь о томьх до нас писали: пана Федька вьтомь правого найдучи, подлучь ихъ права Волынского»*. [26, с. 12]. Тобто не лише в окремих регіонах, а навіть повітах звичаєве право могло відрізнятись.

Норма міського звичаєвого права була відома тільки в тій місцевості, де вона утворилася та вжилася. Щоб дізнатися їх і зрозуміти, треба було або жити у цьому місті, або ж вживати певних спеціальних заходів, оскільки величезна частина норм звичаєвого права збереглися тільки в пам'яті, місцевих жителів то доводилося спеціально розпитувати обізнаних з місцевим правом людей. Як наслідок в цьому плані міське звичаєве право ускладнювало його застосування, особливо у випадках контактів з жителями інших регіонів та міст, чи були іноземцями, які могли мати власні уявлення про звичаї та право.

Правові міські звичаї, чужі для інших територій, могли переходити за межі своїх міст земель поступово через саме життя, адже їх використання знаходило нерідко різне застосування, а економічний розвиток міст сприяв розширенню їх контактів із сільською округою та іншими містами та регіонами держави.

Проте іноді міський правовий звичай державою запроваджувався свідомо. Так, у судовому процесі 1525 р. між луцькими міщанами та старостою Луцьким про вивід частини осілих людей панських виявилася така норма звичаєвого місцевого права: *«штоже дей в земли Волынской тот обычай есть: за ким коли е с ним заседит которьи че-ловек десет леть, то вже будет за отчича мети»*. [26, с. 12]

Великий князь не тільки визнав цю норму та розв'язав справу на цій підставі, алей вказав, що варто запровадити у правовий вжиток в інших містах цю звичаєву норму: *«а мы господарь й овшем можомь собе такь жо право в местях наший вчинити»*. [26, с. 12]

У майбутньому ця норма перейшла і до Статуту Великого князівства Литовсько-го 1529 року (Розділ. VII, арт. 28), що стало запровадженні норм на основі судового прецеденту.

Прикладом розповсюдження дії норм українського міського звичаєвого права на території всього Великого князівства Литовського є прийняття в 1468 році Судебника Казимира IV – першого кримінального кодексу, зі складання якого почалася кодифікація литовсько-руського права, що завершилась прийняттям Статутів Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 років.

Інформація про правові звичаї у середньовічному українському міському праві підтверджується літописними зводами, документами різного роду та творами усною народною творчістю. Так у грамотах міського упорядкування тодішні міські правові звичаї мають такі терміни, як «старина», «обичай», «давній обичай» тощо. Наприклад, в Уставній грамоті 1494 р. Великого князя Олександра київським міщанам зазначається, що: *«... только пословъ нашего великого князьства Литовского и Ордынського мають поднимати своїми обыйчами»*, і далі при відшкодуванні збитків вказується, що *«А вина и гривны по старому»*. [24, с.66-69].

А в Уставній великокняжій грамоті Київському війту і міщанам 1499 р. є такий артикул з посиланням на правовий звичай щодо тогочасного оподаткування ремісників: *«Теж ковали и чоботары мають воеводе давати топоры и чоботы, подлугъ давнего обычая»* [24, с.66-69].

Міські правові звичаї мали чітко виражений комунітарний, світський характер. Це проявлялося, наприклад, у господарській взаємодопомозі міщан їх згуртованого спільного захисту міста від ворога чи зазіхань князя або

іншого феодала. На основі правових звичаїв громада міста через свої самоврядні органи вирішувала соціально економічні питання та розглядала судові справи. Система податків, мит та відробітків, інших повинностей що панувала на території міста та у відносинах міста з князем і феодалами також регламентувалась на правових традиціях і звичаях. Особливе помітне місце міське звичаєве право займало у сімейно-шлюбних відносинах, його міцне положення не могли змінити законодавчо навіть у XVIII ст., адже воно пустило глибокі корені.

Можна сказати, що з XV століття формується особлива система українського міського звичаєвого права, що сформувалися в період княжої доби та звичаєві правові норми міського походження литовсько-руської доби. Ці правові норми санкціонувалися законодавчою владою, були загальнообов'язковими для всіх верств тогочасного населення. У містах, де вводилося великокняжою владою магдебурзьке право на самоврядування, правові звичаї зберігали вплив, хоч їх роль і змінилась, а сфера застосування дещо звузилась. У бугатьох випадках міські правові звичаї не тільки доповнювали положення збірників норм магдебурзького права, а характеризувалися юридичною самостійністю бо тільки за їх допомогою вирішувалась значна кількість тогочасних майнових спорів. Потрібно відзначити, що проблеми пов'язані з дослідженням генезису міського звичаєвого права досить складні, і тому потребують глибокого і всебічного дослідження. Також слід зазначити, що міське звичаєве право синтезувалось разом із руським та литовським писаними правом, а також польським та німецьким правом, що ускладнює виокремлення звичаєвого права серед норм писаного права, які у XV-XVI ст. стали панівними.

Нелін О. відзначає, що починаючи з XV ст. литовські князі активно впроваджують магдебурзьке право, яке також поступово вплинуло на правову систему тогочасних міст, адже міщани перетворились на окремий стан права та обв'язки, яких в першу чергу визначались містом, а не князем[49, с. 6]. Звичаєве право поступово змінювало свою роль, сфера його

застосування поступово звужувалась, адже все частіше використовувались норми магдебурзького, німецького міського права. Магдебурзького права окремі міста України набули ще за Галицько-Волинського королівства, наприклад одними з перших були Володимир-Волинський у 1324 р., Сянок у 1339 р. Однак саме за перебування українських земель у складі Польщі та Литви магдебурзьке право було надано близько 60 містам, серед яких Львів, Луцьк, Київ, Острог, Рівне, Житомир.

Отже, підсумовуючи слід відзначити, звичаєве право ВКЛ було помітне у звичаєвому міському праві, оскільки у цій сфері міста активно домагались отримання привілеїв, охоронних грамот від князя, якими закріплювали норми власного судочинства та юрисдикції у різних сферах. У пізнішу добу разом із поширенням магдебурзького права звичаєве право у містах отримало своє нормативне вираження в привілеях та правах тогочасних міст.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу доступних джерел та наукової літератури, було зроблено спробу окреслити основні аспекти використання, зміни кодифікації звичаєвого права на території Великого князівства Литовського, а також основні тенденції його застосування у різних сферах суспільного життя..

Аналіз джерельної бази з обраної проблематики засвідчив, що її основу складають писемні юридичні пам'ятки, присвячені регулюванню суспільного життя, зокрема слід згадати законодавчі акти (Руську правду, Судебник Казимира 1468 р., привілеї окремим землям ВКЛ, земські уставні грамоти, Литовські статuti 1529 р., 1566 р., 1589 р.). Також варто згадати привілеї та грамоти окремих міст, окремі юридичні документи, наприклад матеріали судових тогочасних справ. У них знайшло своє нормативне вираження правові звичаї різних регіонів ВКЛ. Фактично у текстах цих документах містяться в письмовій формі норми звичаєвого права, оскільки вони переважно до цього існували в усній формі. Також значним питанням при аналізі джерельної бази з проблематики звичаєвого права ВКЛ є відсутність повноцінних джерел присвячених повністю саме звичаєвому праву тієї чи іншої території князівства. У цьому полягає одна з особливостей дослідження звичаєвого права. У силу того, що звичаєве право функціонувало в соціумі в усній формі через традиції та звичаї, воно у первісному вигляді практично не дійшло до науковців. Фактично в ході письмового закріплення норм звичаєвого письмового оформлення відбувалась їх кодифікація та систематизація з боку держави для формування єдиної правової системи в державі. Саме в ході їх закріплення в документах норми звичаєвого права визнавались гарантувались з боку великокнязівської влади, яка таким чином намагалась і впорядкувати відносини на своїй території, а також заручитися підтримкою місцевої знаті та населення.

Історіографія дослідження проблематики звичаєвого права є досить широкою, адже проблематика дослідження права ВКЛ, в тому числі й звичаєвого права тієї епохи активно цікавила науковців ,починаючи з кінця

XIX ст. В першу чергу слід згадати внесок представників школи західноруського права (київська історико-юридична школа), зокрема Ф. І. Леонтовича, М. Ф. Владимирського-Буданова, Максимейко М.О., які займались дослідження впливу звичаєвого права на писане право ВКЛ, а також роль руського, в тому числі й звичаєвого права на формування законодавчої бази ВКЛ у XIV- XVI ст.

У радянську добу також проблематика звичаєвого права ВКЛ не залишилась поза увагою варто згадати праці Юшкова С.В., Пічети В.І., Лазутки С.А., Тихомірова М.М. після 1991 р. дослідження питання звичаєвого права та законодавства ВКЛ відбувалось в різних державах Східної Європи, в тому числі й дослідження здійснюють науковці в Польщі, Литві, Білорусі. Росії та Україні. Серед вітчизняних науковців варто відзначити роботи Бондарук Т.І., Борисенко С., Музиченка П.П., Мачовенка Д., що займаються вивчення права доби ВКЛ на території українських земель. Також слід загадати, що окремі аспекти функціонування та значення звичаєвого права досліджують і вітчизняні правознавці. Серед яких варто виділити Бачуру Б.С., Бірюкову А., Бойко І., Бушу Н., Кравчука М, Паньківа Є., Неліна О., П'яненко Я.Б., Сидоренка О. М., Толкачову Н.Є., яка також підготувала комплексну роботу по історії становлення та розвитку звичаєвого права в Україні та його нинішнього функціонування.

Також окремі аспекти проблематики звичаєвого права ВКЛ розкрито в комплексних працях Заруби В.М., Захарченка П.П., Іванова В.М., Шевченка О. О., Самохвалова В. О., Шевченка М. О., Капелюшного В. П., Чайковський А. С., Батрименко В. І., Зайцева Л. О., Швидька Г.К., Шкрavecь В. П., Шитюка М. М., які присвячені історії держави та права на території України

Загалом історіографія дослідження питання звичаєвого права ВКЛ є досить обширною і складається з праць вітчизняних та зарубіжних дослідників протягом останніх трьох століть.

Методологія дослідження характеризується міждисциплінарними підходом, в силу особливостей звичаєвого права як соціального інституту,

що регулював життя населення ВКЛ. основу джерельної бази з історії звичаєвого права ВКЛ складають писемні джерела, переважно юридичного характеру, що також накладає свій відбиток на підбір методів для дослідження цієї теми. Іншим аспектом при дослідженні обраної проблематики є застосування термінологічного апарату, який використовувався в тогочасних законодавчих актах та документах протягом XIV-XVI ст., що дозволило правильно трактувати текст джерел, а саме сутність правових норм та їх значення.

Методологічною основою дослідження стали принципи об'єктивності, історизму, системності, наступності, всебічності. Серед використаних методів автором було використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, аналогії та порівняння. Також значну роль відіграло використання методів гуманітарних наук, а саме порівняльно-історичний, структурно-системний, хронологічний, статистичний методи, а також метод контент-аналізу. Окрім цього автором використовувались методи юридичної науки: формально-юридичний метод та метод тлумачення правових норм.

Розвиток держави поступово вимагав формування та забезпечення функціонування певної системи правил поведінки у суспільстві. При цьому на початкових етапах становлення ранньофеодальних держав діяли норми звичаєвого права в усній формі .в подальшому вони дістали вже письмову форму, оскільки держава потребувала систематизації та закріплення чіткого змісту правових норм у зв'язку із розширення і удосконалення системи управління, централізацією влади та стрімким розвитком товарно-грошових відносин. У подальшому держава переходила до кодифікації норм права та розробки державними органами та правлячою верхівкою правових норм, встановлених державою, але при цьому норми звичаєвого права не рідко були джерелом для письмових законодавчих актів органів влади.

Формування звичаєвого права ВКЛ відбувалось в кількох напрямках, з одного боку його складовою було литовське звичаєве право з іншого

звичаєве та писане право руських земель, що увійшли до складу ВКЛ. Також звичаєве право

Своєрідним було і відношення норм звичаєвого та писаного права. До прийняття Литовських статутів основу законодавчої бази і правової системи складало звичаєве, право, що було закріплено в письмовій формі та санкціоноване державою. Князі активно надавали привілеї та земські уставні грамоти, що закріплювали та охороняли місцеві правові звичаї та традиції. Таким чином держава досягала не лише впорядкування відносин на своїй території, але і забезпечувала лояльність збоку населення окремих територій. У достатутний період звичаєве право ВКЛ існувало у формі земських уставних грамот, привілеїв, жалуваних грамотах, привілеям окремим етнічними групам, соціальним станам інших актах законодавства, усталеній судовій практиці місцевих судів, що формувалась саме на нормах звичаєвого права, а також актах прийнятих в попередній період, наприклад Руській правді.

З початком кодифікації звичаєвого права, воно поступово втрачає роль через звуження сфери застосування, а то і заборону його використання, у випадку якщо існують писемні норми. Першою спробою кодифікації звичаєвого права у ВКЛ прийнято вважати Судебника Казимира 1468 р., в якому закріплено основи кримінального закону, а також майнової відповідальності, в тому числі й розмежована компетенція князівського та місцевого судів, відповідно й повноваження великокнязівської та місцевої влади. Поступово процес кодифікації звичаєвого права набував обертів і становив одну із сфер протистояння з одного боку магнатів, а з іншого дрібної шляхти та князя, зацікавлених у становленні єдиної правової системи для всієї держави. Кодифікація законодавства ВКЛ завершилась з прийняттям Литовських статутів у 1529 р., 1566 р., та 1588 р. Цими актами було суттєво звужено роль звичаєвого права як інструменту регулювання суспільних відносин у ВКЛ. Литовські статути суттєво обмежили застосування звичаєвого права, яке лишилось частково функціонувати у

сфері кримінального судочинства, приватній власності, спадковому праві. При цьому вплив звичаєвого права помітний у кримінальному законодавстві, порядку та особливостях процедури відшкодування шкоди, розшуку та суду над злочинцем.

Окремо слід відзначити, що звичаєве право отримало розвиток і в містах. Завдяки тому що князі опікувались містами, що активно зростали й приносили прибутки, влада намагалась стимулювати їх розвиток та лояльність за рахунок видання привілеїв та охоронних грамот, які закріплювали за містами певну юрисдикцію, яка нерідко включала і визнання окремих норм звичаєвого права. У подальшому звичаєве право стало складовою правової основи самоврядування у містах поряд із магдебурзьким правом, що набувало все більшого поширення. При цьому міське звичаєве право не стільки санкціонувалось великокнязівськими чиновниками чи самим князем, скільки допускалось як необхідність в силу дарованих князем прав у охоронних грамотах та статутах міст, що дозволяло міста розвиватись на основі власного права.

Варто відзначити, що правова система ВКЛ була відображенням своєрідного політичного становища її на міжнародній арені, особливостей її господарського укладу, соціальної структури. Правова система ВКЛ дійсно у деяких моментах становила органічне продовження права Київської Русі та Галицько-Волинської держави у поєднанні з литовським і частково польським, німецьким законодавством.

Таким чином, історико-юридичний аналіз окремих правових звичаїв литовського народу дозволяє стверджувати, що литовське звичаєве право мало глибокі корені, істотно вплинуло на законодавчі кодифікації Великого князівства Литовського та продовжувало діяти навіть в умовах Російської імперії. Попри наявність власної традиції, на литовське звичаєве право мало значний вплив і руське право (українські та білоруські правові звичаї). Литовські правові звичаї від найдавніших часів мали широкий спектр правового регулювання, однак він поступово звужувався, і в XIX ст. був

зведений до мінімуму. Водночас звичаєве право відіграло фундаментальну роль у формуванні національних правових цінностей і правової культури литовського народу.

Звісно, дослідження цієї тематики не можна вважати завершеним, оскільки багато аспектів було висвітлено недостатньо та не в повній мірі, а деякі залишилися осторонь дослідницької уваги. На основі залучення більшої кількості джерел, в подальшому увагу потрібно зосередити на детальнішому дослідженні писемних та інших джерел у початковий період, з'ясувати їх особливості та походження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

Джерела:

1. Бондарук Т.І. «Акты Литовско-Русского государства» // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. — Т. 1 : А — Г. — 672 с.
2. Велике князівство Литовське // Юридична енциклопедія: [Т.1.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко. — С. 195-198
3. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. Луцьк: Вежа, 2000. — 436с.
4. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV – XVI вв / Сост. И. И. Яковкин. – Л.:Соцэкгиз, 1936. – 155 с.
5. Книга Київського підкоморського суду (1584—1644) (Пам'ятки української мови. Серія актових джерел). / Підгот. до вид. Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. В. Німчук, Н. М. Яковенко та ін. — К., 1991. — 300 с.
6. Лаппо И.И. Литовский Статут 1588 года. Текст. – Т. 2. – Каунас, 1938. – С.235.
7. Метрика Великого князівства Литовського // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. — Т. 3 : К — М. — 792 с.
8. «Луцька замкова книга 1560-1561 рр.» / Підготували В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук; Відп. ред. В. В. Німчук. НАН України. – Луцьк, 2013. – 733 с.
9. Правда Русская / Под ред. акад. Б. Д. Грекова. М. ; Л., 1940. Т. I: Тексты / Подгот. к печати В. П. Любимов и др. - 244 с.
10. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка.— К.: Рад. письменник, 1990.—558 с.
11. Русская Историческая Библиотека. Литовская Метрика. – Т. 1. – 894 с.
12. Российское законодательство X—XX веков. Т. 1 : Законодательство Древней Руси / Отв. ред. В. Л. Янин. — 1984. — 432 с.

13. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. —Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. — Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — Одеса: Юридична література, 2004. — 568 с.
14. Статут Великого княжества Литовского 1529 года/ Под редакцией академика АН Литовской ССР К.И. Яблонскиса. Минск.: Издательство Академии наук БССР, 1960.— 253 с.
15. Судебник Казимира(1468)/ под ред. А.Тила(отв. ред.); подготовка к печати, введ. и пояснение д-ра ист наук Ю. Юрчиниса. - Вильнюс: Минтис, 1967. - С. 26-32
16. Чехович В.А. Земські уставні грамоти [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.
17. Akta unji Polski z Litwą, 1385–1791 / Wyd. S Kutrzeba, W. Semkowicz. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności? 1932. – 633 s.

Література:

18. Бачур Б.С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X - середині XIX століть (історико-правовий аспект) [Текст] : монографія / Б. С. Бачур ; Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. - О. : [б.в.], 2008. - 204 с.
19. Бедрій М. М. Литовське звичаєве право: деякі історико-юридичні аспекти / М. М. Бедрій // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. - 2015. - Вип. 28. - С. 98-104. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2015_28_15
20. Бірюкова А. Співвідношення звичаю та закону // Право України. – 2008. – № 3. – С. 41-43.

21. Бондарук Т.І. Західноруське право: дослідження і дослідники / Відп. ред. І.Б. Усенко. - К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. – 2000 – 198 с.
22. Бондарук Т.І. Джерела права Великого князівства Литовського в контексті правової реальності пізнього середньовіччя / Т.І. Бондарук//Альманах права. Ціннісно-правові засади сучасних інтеграційних процесів в Україні. — Випуск 6. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. - С. 139-143
23. Бойко І. Регулювання цивільних відносин на українських землях за українським звичаєвим правом (XIV–XVI ст.) [Електронний ресурс] / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Сер. : Юридична. - 2013. - Вип. 58. - С. 41-48. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2013_58_7
24. Борисенок С. Звичаєве право Литовсько-Руської держави на початку XVI ст.;Праці Комісії для вивчення звичаєвого права України. – 1928. – № 17. – 132 с.
25. Буша Н. Місце правового звичаю серед форм (джерел) права України // Юридична Україна. – 2011. – № 1. – С. 23-27.
26. Вовк О. Й. Розвиток українського міського звичаєвого права у великому князівстві литовському періоду пізнього середньовіччя / О. Й. Вовк // Наше право. - 2013. - № 10. - С. 11-15. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2013_10_4.
27. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. М.: Территория будущего, 2005. 800 с.
28. Вячорка В.Ю. Правая сістэма Вялікага Княства Літоўскага (другая палова XV – пачатак XVI стст.) / В. Ю. Вячорка// Статут Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага 1588 г.: да 430-годдзя выдання : Зб. навук. арт. па матэрыялах канф. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: С. А. Балашэнка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2018. – С. 106-111. – [URL:http://elib.bsu.by/handle/123456789/214600](http://elib.bsu.by/handle/123456789/214600)

29. Гагуа Р.Б. Эволюция феодального права в ВКЛ от заключения Кревской унии до Люблинской унии на примере общеземских привилеев // Устойчивое развитие экономики: состояние, проблемы и перспективы : сборник трудов XI международной научно-практической конференции. - Пинский государственный университет, 2017 . - С. 204-206
30. Голубев В. «Старина» в жизни населения белорусских земель Великого Княжества Литовского как отражение исторической памяти (конца XV-середины XVI вв.) / Валентин Голубев // Acta humanitarica universitatus Saulëmis. Т. 9 (2009). 266—273
31. Гримич М. Литовський Статут і звичаєве право. (Про співвідношення кодифікованого права і звичаєво-правової традиції) / М. Гримич // Етнічна історія народів Європи. - 2001. - Вип. 10. - С. 4–9. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2001_10_3.
32. Гудавичус Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. М.: Издательство Valtrus, 2005. 680 с.
33. Гурбик А. Звичаєво-правова культура та правосвідомість в Україні XVI століття/ Андрій Гурбик // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 20. – К., 2005. - С.22-27
34. Заруба В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. / В. М. Заруба. – К. : Істина, 2006. – 416 с.
35. Захарченко П. П. Історія держави і права України : підручник / П. П. Захарченко. – К. : Атіка, 2005. – 368 с.
36. Эйдинтас А. История Литвы / А. Эйдинтас, А. Бумблаускас, А. Кулакаускас, М. Тамошайтис. - Вильнюс: Eugrimas, 2013. - 318 с.
37. Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник / В. М. Іванов. – К. : МАУП, 2007. – 552 с.
38. Історія держави і права України : курс лекцій / [О. О. Шевченко, В. О. Самохвалов, М. О. Шевченко, В. П. Капелюшний] ; ред. В. Г. Гончаренко. – К. : Вентурі, 1996. – 288 с.

39. Україна: литовська доба 1320 -1569 / О. Русіна, І. Сварник, Л. Войтович [та ін.]. НАН України. Інститут історії України. - К: Балтія-Друк, 2008. - 176 с.
40. Історія держави і права України : підручник / [А. С. Чайковський, В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев та ін.] ; ред. А. С. Чайковський. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 511 с.
41. Колодяжна В. Формування та розвиток джерел міського права Луцька у складі Волинсько-Галицької держави та Великого князівства Литовського / В. Колодяжна // Історико-правовий часопис: науковий журнал / упоряд. О. Крикунов. – Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2019. – № 2 (14). – С. 11-15
42. Кравчук, Микола Унікальне видання / Микола Кравчук, Євген Паньків // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 6. – С. 143-145. – Рец. на кн.: Статути Великого князівства Литовського : у 3 т./ за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова
43. Лазутка С.А. I Литовский статут — феодальный кодекс Великого княжества Литовского. Вильнюс, 1974 – 238 с.
44. Леонтович, Ф.И. Спорные вопросы по истории русско-литовского права / Ф.И. Леонтович. – : Тип. М.М. Стасюлевича, 1893. – 58 с. – Режим доступу: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=98671>
45. Максимейко Н.А. Источники уголовных законов Литовского Статута / Н.А.Максимейко. – Киев: Тип. Унив-та Св.Владимира В.И.Завадского, 1894. – 185 с.
46. Максимейко, Николай Алексеевич. Русская правда и литовско-русское право / Н. А. Максимейко. - Киев : тип. С. В. Кульженко, 1904. - 14 с. - Отт. из сб. ст. по ист. права, изд. под ред. М. Ясинского в честь М. Ф. Владимирского-Буданова - [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/23789-maksimeyko-n-a-russkaya-pravda-i-litovsko-russkoe-pravo-kiev-1904#mode/grid/page/3/zoom/1>

47. Музиченко П.П. Закріплення пріоритету писаного права в Статутах Великого князівства Литовського / П. П. Музиченко// Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави: Збірник наукових праць. – Черкаси: Видавець ЧабаненкоЮ.А., 2010. - С. 86-87
48. Музиченко П. П. Статут Великого князівства Литовського 1529 року: від права усного до права писаного / П. П. Музиченко // Актуальні проблеми держави і права. - 2009. - Вип. 45. - С. 135-139. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2009_45_25.
49. Нелін О. Правовий звичай як джерело українського права (ІХ-ХІХ ст.): становлення і розвиток / О. Нелін // Юридична Україна. - 2014. - № 5. - С. 4-8. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2014_5_3
50. Олійник О. Статут Великого князівства Литовського як джерело з дослідження традицій врядування на українських теренах у ранньомодерну добу / О. Олійник // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. - 2011. - Вип. 1. - С. 13-22. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnadu_2011_1_4.
51. Остапенко С.В. М.О. Максимейко як представник школи західноруського права /С.В. Остапенко //Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових статей. Юридичні науки. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. – № 3. - С. 15-21
52. Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV—XVI вв. М., 1961 – 482 с.
53. П'яненко Я.Б., Сидоренко О. М. Правовий звичай як формально-юридичне джерело права України // Збірник наукових праць: Новітні наукові дослідження держави і права 2012. - Відокремлений структурний підрозділ «Миколаївський комплекс національного університету «Одеська юридична академія» – 2012 - С. 429-433.

54. Радько, П. Г. Державницькі традиції українського народу у складі Великого Князівства Литовського / П. Г. Радько // Гілея. – 2014. – Вип. 90. – С. 20-24.
55. Саракавік І.А. На шляху да Статута Вялікага княства Літоўскага 1529 г.// Статут Вялікага Княства Літоўскага 1529 года і яго гісторыка-тэарэтычнае асэнсаванне : матэрыялы міжнар. навук.-практ. круглага стала, прысвеч. юбілею гісторыка права, д-ра юрыд. навук, праф. Т. І. Доўнар, Мінск, 11 кастр. 2019 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: С. А. Балашэнка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2019. –С. 15-22
56. Тихомиров М. Н. Исследование о Русской Правде. Происхождение текстов. М. ; Л. : Издательство Академии наук СССР, 1941. 204 с.
57. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968. – 452 с.
58. Толкачова Н. Звичаєве право України: особливості розвитку / Н. Толкачова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. - 2010. - Вип. 85. - С. 105-113. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2010_85_29.
59. Толкачова Н.Є. Звичаєве право: Навчальний посібник. – К.: Видавничо – поліграфічний центр «Київський університет»,2005. – 367 с.
60. Черных В.В. Правовые обычаи как источник права//Деятельность правоохранительных органов в современных условиях: материалы междунар. науч.-практ. конф. Иркутск: ВСИ МВД России, 2012. С. 410-416
61. Черных В.В. Правовые обычаи Древней Руси как источник права/ В.В. Черных, Г.А.Цыкунов // Вестник Восточно-Сибирского института Министерства внутренних дел России. - 2017, - №4(83). -С. 175-182
62. Швидько Г. К. Історія держави і права України (X – початок XIX століття) : навч. посіб. / Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 1998. – 176 с.

63. Ширинский О.Ю. Право на самоуправление городов Великого Княжества Литовского и немецкое городское право: сравнительно-правовой анализ. *Studia historica Europae orientalis*. 2015, 8, p. 123-132
64. Шкварець В. П. Історія держави і права України / В. П. Шкварець, М. М. Шитюк. – Миколаїв, 1999. – 236 с.
65. Юхо, І. А. Крыніцы беларуска–літоўскага права / І. А. Юхо. – Мінск: Беларусь, 1991. – 238 с.
66. Юшков С.В. История государства и права СССР, ч. 1. М., 1961 – 508 с.
67. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського* : в 4 т. / голов. ред. М. Котляр; НАН України, Ін-т історії України. - Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009 - 2017.
68. Andriulis V, Maksimaitis M., Pakalniškis V, Pečkaitis J. S., Šenavičius A. Lietuvos teisės istorija. Vūnius: Justitia, 2002. 542 p.
69. Bardach J. Geneza romanizacji II Statutu Litewskiego. В кн.: Dawne prawo i myśl prawnicza. Kraków, 1995. – 239 s.
70. Bardach J. Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1999. – 621 s.
71. Bardach J. Statuty Litewskie a prawo rzymskie. Warszawa, 1999 - 454 s.
72. Machovenko J. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės luominės struktūros susidarymo teisiniai pagrindai // Teisė. 2001, t. 39, p. 53-68
73. Machovenko J. Nelietuviškų žemių teisinė padėš Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV-XVIII a.). Monografija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999. 184 p.
74. Machovenko J. Žemės nuosavybės formos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje // Teisė. 2000, t. 36, P- 48-58
75. Maksimaitis M. Užsienio teisės istorija. Vilnius: Justitia, 1998 510 p.
76. Šenavičius A. Lietuvos teisinės kultūros ištakos Teisės raida: retrospektyva ir perspektyva. Liber Amicorum Mindaugui Maksimaičiui 2013, № 26pp. 61-94